

ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΝΤ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

Ο ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ  
ΜΑΡΤΥΡΙΟ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΗ



ΑΝΑΤΥΠΟΝ

«ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΑ»

ΒΡΑΒΕΙΟΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΤΟΜΟΥ ΚΖ' — 2003-2004

ΑΘΗΝΑΙ

## Ο ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΑΡΤΥΡΙΟ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΗ\*

Ἡ Πελοπόννησος διακρίνεται γιὰ τὴν πλούσια ἀγιογραφικὴ τῆς παράδοσης, ἀφοῦ σὲ αὐτὴν ἔδρασαν καὶ μαρτύρησαν ἐπιφανεῖς ἅγιοι. Τὰ χώματά τῆς ποτίστηκαν ἀπὸ τὸ αἷμα τῶν μαρτύρων. Πολλῶν ἀπὸ αὐτοὺς ξεχάσθηκαν ἀκόμη καὶ τὰ ὀνόματα μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, ἀλλὰ ὁ βίος τους θὰ μείνῃ γιὰ πάντα χαραγμένος στὸ βιβλίο τῆς ζωῆς. Τὸ χορὸ τῶν μαρτύρων ἀνοῖξε ὁ ἀπ. Ἀνδρέας<sup>1</sup>. Σύμφωνα μὲ τὴν παράδοσις ὁ ἅγιος σταυρώθηκε στὴν πόλιν τῶν Πατρῶν<sup>2</sup>, ἀπὸ ἐκεῖ ἡ τιμὴ του διαδόθηκε σὲ ὁλόκληρο τὸ χριστιανικὸ κόσμον<sup>3</sup>. Ἡ τιμὴ τοῦ πρώτου χριστιανοῦ μάρτυρα τῆς Πελοποννήσου παραμένει τὸ ἴδιο ζωντανή μέχρι καὶ σήμερον, γι' αὐτὸ ὁ ἅγιος τιμᾶται μὲ μεγάλη λαμπρότητα ἀπὸ τοὺς ἀποστολικοὺς θρόνους τῆς Πάτρας καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

\* Εὐχαριστίες ὀφείλω στὸν κ. Τάσο Γριτσόπουλο γιὰ τὶς χρησιμότερες βιβλιογραφικὲς ὑποδείξεις του.

1. SynCP 265-268. Πρβλ. Ὠμοπούλου, Ἀνδρέας· Flamion, Les Actes apocryphes, σ. 7 κ.εξ· Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας, σ. 337-341· Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 321-328· Χρήστου, Ἀνδρέας· Τρεμπέλα, Ἀνδρέας· Ὠμοπούλου, Ἱστορία Πατρῶν, σ. 176 κ.εξ· Peterson, Andrew Dvorinik, Apostolicity, σ. 138, κ.εξ· Gordini, Andrea, 1094-1100· Aprile, Andrea, 1100-1113· Ἰωαννίδη, Ἀνδρέας, 660-665· Πατρινέλη, Ἀνδρέας, 665-667· LNG 132. ODS 21· Πατρῶνου, Ἀπ. Ἀνδρέας, σ. 153-181· Ἡμέλλου, Ἀνδρέας, σ. 127-133.

2. Βλ. Χρήστου, Ἀνδρέας, 401.

3. Ἡ τιμὴ τοῦ ἁγίου φθάνει μέχρι τὴν μακρινὴ Σκωτία, τῆς ὁποίας εἶναι ὁ προστάτης (BHL 436), καὶ φαίνεται νὰ προῆλθε ἀπὸ τὴν ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου. Τὸν Θ' αἰῶνα ὁ ἅγ. Ρηγοῦλος μετέφερε στὴ Σκωτία βραχίονα τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα. Ὅπως ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Σάρδεων Γερμανός, ἡ τιμὴ τῆς μνήμης τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα διαδόθηκε στὴ Δύση μὲσω τῆς Ραβέννας στὰ μέσα τοῦ Ε' αἰῶνα καὶ σταδιακὰ σὲ ὁλόκληρη τὴ Δύση (βλ. Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 327-328· Χρήστου, Ἀνδρέας, 401· Τρεμπέλα, Ἀνδρέας, σ. 50-52). Ἀποδεχόμενος τὰ ἀνωτέρω ὁ Peterson θεωρεῖ ὡς ὀριστικὰ λυθὲν ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἐρευνα τὸ ζήτημα τῆς τιμῆς τοῦ ἀποστόλου στὴ Σκωτία (βλ. Peterson, Andrew, σ. Preface).

Ὁ ἅπ. Ἀνδρέας ἑορταζόταν στήν Κωνσταντινούπολη στό Ναό τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων (30 Νοεμβρίου, ἡμέρα τοῦ μαρτυρίου του), ὅπου καί εἶχε κατατεθεῖ λείψανό του<sup>4</sup>. Σημειωτέον ὅτι στό ἀρχαῖο Μαρτυρολόγιο τῆς ἐκκλησίας τῆς Καρθαγένης ἡ ἑορτή τοῦ ἅπ. Ἀνδρέα καταγράφεται στίς 29 Νοεμβρίου<sup>5</sup>. Ἀντιθέτως στό Γοτθικό Μαρτυρολόγιο ἡ μνήμη ἑορτάζεται στίς 30 Νοεμβρίου<sup>6</sup>. Εἶναι προφανεῖς οἱ ἀνατολικές ἐπιρροές τοῦ δευτέρου. Ἡ ἑορτή καταγράφεται καί στό Συριακό Μαρτυρολόγιο<sup>7</sup>. Ἡ θυγατέρα τοῦ αὐτοκράτορα Ἀρκαδίου (395-405) Ἀρκαδία, ἀνοικοδόμησε στήν Κωνσταντινούπολη ἐκκλησία πρὸς τιμὴν τοῦ ἅπ. Ἀνδρέα<sup>8</sup>. Αὐτὸ δείχνει τὴν ιδιαίτερη τιμὴ ποῦ ἀπέδιδαν οἱ κάτοικοι τοῦ Βυζαντίου στόν ἅγιο. Τὴν ἐκκλησία ἀνακατασκεύασε ὁ Βασίλειος Α΄ ὁ Μακεδὼν (867-886). Συνολικὰ κατασκευάστηκαν πέντε ἐκκλησίες πρὸς τιμὴν τοῦ ἅπ. Ἀνδρέα στήν Κωνσταντινούπολη<sup>9</sup>.

Ἡ ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τοῦ ἅπ. Ἀνδρέα ἦταν δημόσια ἀργία. Ὁ ἅγιος ἑορταζόταν ἐπίσης, καί στίς 30 Ἰουνίου, στή σύναξη τῶν ἁγίων ἀποστόλων<sup>10</sup>. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου Ζ΄ (912-959) εἶχε καθιερωθῆ στίς 20 Ἰουνίου ἡ ἑορτὴ τῆς εὐρέσεως καί μεταθέσεως τῶν χιτῶνων καί περιβλαίων μεταξὺ τῶν ἄλλων καί τοῦ ἅπ. Ἀνδρέα, τὰ ὅποια ἐπίσης κατατέθηκαν στό ναὸ τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων<sup>11</sup>. Ὁ πανηγυρικός ἑορτασμός τῆς μνήμης τοῦ ἅπ. Ἀνδρέα ἀνανεώθηκε τὸ ἔτος 1759, μετὰ ἀπὸ πρωτοβουλία τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Σεραφεῖμ Β΄ (1757-1761). Σὲ αὐτὸν τὸν ἑορτασμό τὸν πανηγυρικό ἐξεφώνησε ὁ πολὺς Εὐγένιος Βούλγαρης (1716-1806). Ἀπὸ τὸ 1840 ἡ ἑορτὴ ἔλαβε ἀκόμη ἐπισημότερη μορφή. Ἡ θρονική ἑορτὴ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου προσέλαβε τὴ σημερινή της μορφὴ τὴ δεκαετία τοῦ 1930<sup>12</sup>.

Ἡ ἀφιξη τοῦ ἅπ. Ἀνδρέα στήν Πελοπόννησο στό β΄ μισό τῆς ζ΄ χρι-

4. SynCP 266· πρβλ. Τρεμπέλα, Ἀνδρέας, σ. 45· Κουρίλα, *Heraclea Sacra*, σ. 32. κ.εξ.

5. Βλ. Lietzmann, *Die drei ältesten Martyrologien*, σ. 7.

6. PL 18, 878· πρβλ. Peterson, Andrew, σ. 10.

7. Delehaye, *Martyrs*, σ. 193-194.

8. Βλ. Πασχάλιον Χρονικόν, σ. 566· πρβλ. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 147.

9. Βλ. Κουρίλα, *Heraclea Sacra*, σ. 16-17· Γεδεών, *Πατριαρχικοί πίνακες*, σ. 55-56.

10. Βλ. Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 325.

11. SynCP 759-760· πρβλ. Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 325.

12. Βλ. Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 326· Κουρίλα, *Heraclea Sacra*, σ. 8-9· Γλαβίνα, Ἀνδρέας, σ. 70-73.

στιανικῆς δεκαετίας καὶ τὸ μαρτύριό του στὴν πόλη τῶν Πατρῶν δὲν θὰ πρέπη νὰ θεωροῦνται ὡς τυχαῖα γεγονότα. Οἱ ἐξηγήσεις ποὺ ἡ ἀγιολογικὴ παράδοση παρέχει, ὀδηγοῦν σὲ συμπεράσματα τὰ ὁποῖα τελικὰ μᾶλλον ἀπομακρύνουν, παρὰ ἐπιτρέπουν τὴν προσέγγιση τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας. Ἡ ἐμπλοκὴ ποὺ προκαλεῖ ἡ ἀπόκρυφη παράδοση δημιουργεῖ ἀκόμη περισσότερα προβλήματα. Ἡ ἴδια ἡ ἱστορικότητα τῶν Πράξεων τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα ἔχει ἀμφισβητηθῆ ἔντονα ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἔρευνα καὶ ἡ Ἐκκλησία ἔχει ἀρνηθῆ τὴν αὐθεντικότητά τους. Ἡ διασύνδεση τῆς πετρείου ἀποστολικότητος μὲ τὰ δίκαια τοῦ Θρόνου τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης, δημιούργησε ἰδιαιτέρη φόρτιση στὴν ἔρευνα τοῦ ὅλου θέματος. Παράλληλα, ἡ ἀποδοχὴ ἢ μὴ τῆς ἀνδρείου ἀποστολικότητος τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως συνδέθηκε ἄμεσα μὲ τὰ δίκαια τῶν δύο πρώτων θρόνων. Ἔτσι, ἡ ἀναζήτησις τῆς ἀλήθειας καθίσταται ἀκόμη πιὸ δύσκολη ὑπ' αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις.

Ὁ πολὺς Μανουὴλ Γεδεών ἔφερε τὸν ἑαυτό του ὡς ἐξαναγκασθέντα νὰ ἀρθρογραφήσῃ ὑπὲρ τῆς ἀποστολικότητος τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς ἀποδοχῆς τῆς ἱστορικῆς ἀξιοπιστίας τοῦ καταλόγου τῶν πρώτων ἐπισκόπων τοῦ Βυζαντίου, ἐνῶ ὁ ἴδιος δὲν συμεριζόταν αὐτὲς τὶς ἀπόψεις. Μάλιστα, ἐκ τῶν γραφομένων του φαίνεται ἡ πлагία πλὴν σαφῶς διατυπωμένη ἀντίθεσή του στὴν παράδοσι τῆς ἀνδρείου ἀποστολικότητος τοῦ θρόνου<sup>13</sup>. Ἡ γραπτὴ διατύπωση τῶν ἀπόψεων τοῦ Γεδεών προκάλεσε τὴν ἔντονη ἀντίδραση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἐξ οἰκείων τὰ βέλη<sup>14</sup>. Οἱ θέσεις τοῦ Γεδεών δὲν ἔμειναν ἀναπάντητες, ἀν μάλιστα ἀναλογισθοῦμε τὴ δύσκολη θέση στὴν ὁποία εἶχε περιέλθει τὸ Πατριαρχεῖο μετὰ τὸ 1922, αὐτὸ ἦταν φυσιολογικό. Τὴν ἀντιπαράθεσι χαρακτήρισε ἡ ἔντονη ἀρθρογραφία. Τὸ 1931 ἀρθρογράφησε στὴν Ὁρθοδοξία ὁ Ἡλιουπόλεως καὶ Θεῖρων Γεννάδιος Ἀραμπατζόγλου<sup>15</sup> καὶ σύμφωνα μὲ τὸν Εὐλόγιο Κουρίλα ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο ἀπὸ μία σειρά ἀρθρων ποὺ ἔδιδαν ἀπαντήσεις στὰ ὅσα εἶχε ὑποστηρίξει ὁ Μ. Γεδεών. Τὸ ἐπόμενο ἔτος ἀκολούθησε ὁ Καισαρείας Καλλίνικος Δεληκάκης<sup>16</sup>, ὁ ὁποῖος τὸ προηγούμενο ἔτος εἶχε ἀσχοληθῆ μὲ τὸ ζήτημα τοῦ παπικοῦ ἀλάθητου. Ὁ Καισαρείας Καλλίνικος ἀφιέρωσε ἰδιαιτέρο τμῆμα τῆς μελέτης του στὸ ζήτημα τῆς ἀποστολικότητος τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως<sup>17</sup>. Τὴν ἀρθρογραφία τῶν ἀνωτέρω στὸ περιοδικὸ Ὁρθοδοξία συμπλήρωσε καὶ ὀλοκλήρωσε ὁ

13. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ πίνακες, σ. 52-56.

14. Κουρίλα, *Heraclia Sacra*, σ. 10.

15. Γενναδίου, *Δικαιώματα*, 399-416.

16. Καλλινίκου Καισαρείας, *Αἱ ἀξιώσεις*, σ. 383 κ.ἑξ., 11 κ.ἑξ.

17. Καλλινίκου Καισαρείας, *Αἱ ἀξιώσεις*, σ. 129-132, 167-173, 237-240.

Σάρδεων Γερμανός τὸ 1938 καὶ τὸ 1939<sup>18</sup>, ὁ ὁποῖος ἐπιτέθηκε πλαγίως στὸν Γεδεών. Ἡ ἐμμονὴ τοῦ δευτέρου στὶς θέσεις του εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ μὴν τοῦ ἀποδίδουν ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο μετὰ τὸ 1939 τοὺς τίτλους τοῦ ἄρχοντος χρονογράφου καὶ τοῦ χαρτοφύλακος τῆς Μεγ. Ἐκκλησίας<sup>19</sup>. Τέλος, καὶ ὁ Εὐλόγιος Κουρίλας προχώρησε στὴν ἄμεση ἀναίρεση τῶν θέσεων τοῦ Μ. Γεδεών στὸ ἀ΄ μέρος τῆς μελέτης του γιὰ τὴν ἐπαρχία Ἡρακλείας<sup>20</sup>.

#### α. Τὸ ἱστορικὸ πρόσωπο τοῦ ἀποστόλου

Οἱ πληροφορίες γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα εἶναι περιορισμένες καὶ προέρχονται ἀπὸ τὰ βιβλία τῆς Κ.Δ.<sup>21</sup>. Ὁ ἀπ. Ἀνδρέας ἦταν ὁ ἀδελφὸς τοῦ ἀπ. Πέτρου, τέκνα τοῦ Ἰωνᾶ. Κατάγονταν ἀπὸ τὴ Βηθσαῖδα, ἡ ὁποία βρισκόταν στὶς ὄχθες τῆς λίμνης τῆς Τιβεριάδος. Ἀκολούθησε τὸν μεγαλύτερο<sup>22</sup> ἀδελφὸ του Πέτρο στὴν Καπερναοὺμ, μετὰ τὸ γάμο τοῦ δευτέρου. Μαζὶ μὲ τὸν ἀπ. Ἰωάννη ἀνῆκαν στοὺς μαθητὲς τοῦ Ἰωάννη τοῦ Βαπτιστῆ. Ὁ Ἀνδρέας καὶ ὁ Ἰωάννης συνάντησαν καὶ ἀκολούθησαν πρῶτοι τὸν Χριστό, ἐνῶ στὴ συνέχεια κάλεσαν καὶ τοὺς ἀδελφοὺς τους Πέτρο καὶ Ἰάκωβο, ἀντίστοιχα. Τὸν ἀπ. Ἀνδρέα συνέδεαν δεσμοὶ φιλίας καὶ μὲ τὸν ἀπ. Φίλιππο. Ἔτσι, ὁ Ἀνδρέας ὄχι μόνον ἀκολούθησε τὸν Χριστό, ἀλλὰ ἔφερε τὸν ἀδελφὸ του Πέτρο καὶ τὸν φίλο του Φίλιππο. Εἶναι προ-

18. Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας, σ. 337-341· Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 321-328.

19. Βλ. Κουρίλα, *Heraclaea Sacra*, σ. 10.

20. Κουρίλα, *Heraclaea Sacra*, σ. 11.

21. Ἡ ὕμνολογία (βλ. Μηναιὸν Νοεμβρίου, σ. 512 κ.ἐξ.) τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας στηρίζεται ἀποκλειστικὰ στὴν Κ.Δ. καὶ δὲν ἔχει λάβει καθόλου ὑπόψη τὴν ἀπόκρυφη παράδοση (βλ. Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 327· Χρήστου, Ἀνδρέας, 401· Κουρίλα, *Heraclaea Sacra*, σ. 18-20). Ὑμνους γιὰ τὸν ἀπόστολο συνέθεσαν ὁ ἱεροσολυμίτης Ἀνδρέας Κρήτης, 660-740 (Μηναιὸν Νοεμβρίου, σ. 516 κ.ἐξ.), ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Γερμανός, 715-730 (Μηναιὸν Νοεμβρίου, σ. 518 κ.ἐξ.), ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, π. 650-750 (Μηναιὸν Νοεμβρίου, σ. 521 κ.ἐξ.) καὶ ὁ στουδίτης Θεσσαλονίκης Ἀνατόλιος, Θ΄ αἰ. (Μηναιὸν Νοεμβρίου, σ. 513 κ.ἐξ.). Στὸ τέλος τοῦ ΙΕ΄ αἰῶνα ὕμνους γιὰ τὸν ἀπ. Ἀνδρέα συνέθεσε ὁ Νικόλαος Μαλαξὸς (βλ. Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 327). Στὴ Δυτικὴ Ἐκκλησία τὸν ἀπόστολο ὕμνολόγησαν ὁ πάπας Δάμασος (366-384) καὶ ὁ Βέδας Αἰδέσιμος (673-735) (Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 328). Πρβλ. Φουντούλη, Ἀνδρέας, σ. 145-162.

22. Πρβλ. Πρόκλου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐγκώμιον Ἀνδρέου, PG 65, 825<sup>ρ</sup>.

φανερός ὅτι ὁ Ἀνδρέας εἶχε δραστήριο ρόλο μεταξὺ τῶν δώδεκα ἀποστόλων, ἀλλὰ μετὰ τὴν Πεντηκοστή δὲν ὑπάρχει καμμία ἀναφορὰ σὲ αὐτὸν ἀπὸ τὰ κανονικὰ βιβλία τῆς Κ.Δ. Μάλιστα, χάνουμε τὰ ἴχνη τῶν ἐννέα ἀπὸ τοὺς δώδεκα ἀποστόλους, χωρὶς νὰ διασώζεται ἡ ἀγιογραφικὴ καταγραφὴ τῆς δράσεώς τους<sup>23</sup>. Ἔτσι, ἡ παράδοσι γίνεται ὁ μοναδικὸς φάρος πληροφορήσεως.

Ὁ Ἀνδρέας καὶ ὁ Ἰωάννης ἦταν οἱ πρῶτοι ποὺ συνάντησαν τὸν Χριστό. Ἡ σχέση τοῦ πρωτόκλητου μὲ τὸν Ἰωάννη ἔχει ἤδη ἐπισημανθῆ, ἀφοῦ τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιο παραμένει ἡ κύρια πηγὴ τῶν ὄσων μὲ ἱστορικὰ ἀψευδῆ τρόπο παραδίδονται γιὰ τὴ δράση τοῦ ἀποστόλου. Ὁ Ματθαῖος (4, 18-22) καὶ ὁ Μάρκος (1, 16-18)<sup>24</sup> διασώζουν τὴ σκηνὴ τῆς ἀπὸ κοινῶν κλήσεως τοῦ Πέτρου καὶ τοῦ Ἀνδρέα ἀπὸ τὸν Χριστό. Ὁ Λουκᾶς (5, 1-11) παραδόξως, δὲν ἀναφέρεται στὸν Ἀνδρέα, ἐνῶ τὸν καταγράφει μόνον στὸν κατάλογο τῶν δώδεκα (Λουκ. 6, 12-16· Πράξεις 1, 13). Τὸ ἴδιο πράττουν ὁ Ματθαῖος (10, 2-4) καὶ ὁ Μάρκος (3, 16-19). Ἔτσι, ἀπὸ τὴ μίαν μεριὰ ὁ Ἀνδρέας δὲν φαίνεται νὰ κατέχη στίς διηγήσεις τῶν Συνοπτικῶν καὶ τῶν Πράξεων σημαντικὸ ρόλο<sup>25</sup>, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη σὲ τέταρτο Εὐαγγέλιο ἡ θέση του εἶναι ἐξαιρετικὰ προβεβλημένη. Οἱ πληροφορίες ποὺ ἀντλοῦμε γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ρόλο του στὸν κύκλο τῶν δώδεκα εἶναι μοναδικές<sup>26</sup>. Ὁ Ἀνδρέας παρουσιάζεται νὰ κατέχη ἡγετικὸ ρόλο, γιὰ παράδειγμα στὸ θαῦμα τοῦ χορτασμοῦ τῶν πεντακισχιλίων (Ἰω. 6, 5-14)<sup>27</sup> καὶ

23. Τρεμπέλα, Ἀνδρέας, σ. 8· Ἰωαννίδη, Ἀνδρέας, 663· Πατρῶνου, Ἀπ. Ἀνδρέας, σ. 153.

24. Ὁ ἀπ. Ἀνδρέας στὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Μάρκου (1, 29· 3, 18· 13, 3) κατέχει δευτερεύοντα ρόλο.

25. Πρβλ. Χρηῆστου, Ἀνδρέας, 387· Peterson, Andrew, σ. 2-3· Πατρῶνου, Ἀνδρέας, σ. 22-23.

26. Ὁ Ἀνδρέας δὲν εἶναι ἓνας ἀπλὸς ψαράς, ἀλλὰ παρουσιάζεται ὡς ἀκόλουθος τοῦ Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου (Ἰω. 1, 35-44). Στὸ ἴδιο χωρίο ὁ Ἀνδρέας φέρεται νὰ συναντᾷ τὸν Χριστό καὶ νὰ τὸν ἀκολουθῆ. Αὐτὸς εἶναι ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος κάλεσε τὸν ἀδελφὸ του Πέτρο νὰ γνωρίσῃ τὸ Μεσσία. Ἔτσι, ὁ Ἀνδρέας προηγεῖται τοῦ ἀδελφοῦ του. Μάλιστα, ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης δὲν ἀναφέρει ποῖος ἦταν ὁ ἕτερος συνοδὸς τοῦ Ἀνδρέα, ἐπειδὴ ἦταν ὁ ἴδιος (πρβλ. Βασιλείου Σελευκείας, Ἐγκώμιον Ἀνδρέου 3, PG 28, 1104). Οἱ δύο ἄνδρες εἶχαν στενὸ σύνδεσμο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἦταν ἀκόλουθοι τοῦ Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου. Πρβλ. Βασιλείου Σελευκείας, Ἐγκώμιον Ἀνδρέου, PG 28, 1101 κ.ἐξ· Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας, σ. 337-341· Τρεμπέλα, Ἀνδρέας, σ. 337-341· Τρεμπέλα, Ἀνδρέας, σ. 11-17· Ἰωαννίδη, Ἀνδρέας, 660-663· Peterson, Andrew, σ. 4-5· Gordini, Andrea, 1094-1097· Πατρῶνου, Ἀνδρέας, σ. 22-23.

27. Πρβλ. Βασιλείου Σελευκείας, Ἐγκώμιον Ἀνδρέου 5, PG 28, 1108.

στήν ὑποδοχή τῶν Ἑλλήνων (Ἰω. 12, 20-34)<sup>28</sup>. Μάλιστα, ἀπό τὸ τέταρτο Εὐαγγέλιο ἐλήφθη καὶ ὁ τίτλος πρωτόκλητος<sup>29</sup>.

Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω καθίσταται σαφές ὅτι στὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιο σχηματοποιεῖται ἡ ἰδιαίτερη σχέση τῆς Ἰωαννείου παραδόσεως μὲ τὸ κήρυγμα τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα<sup>30</sup>. Τῆ θέση αὐτὴν ἐπιβεβαιώνει μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση καὶ ἡ παράδοση τοῦ Β' αἰώνα<sup>31</sup>. Σὲ σημείωση τοῦ Μουρατόριου κώδικα, ἡ ὁποία ἀνάγεται στὸ τέλος τοῦ αἰώνα αὐτοῦ, διασώζεται ἡ πληροφορία ὅτι ἀφοῦ ὁ Ἰωάννης καὶ οἱ μαθητές του προσευχήθηκαν, τὸ ἴδιο βράδυ ὁ Εὐαγγελιστὴς μὲ ὄραμα παρακινήθηκε ἀπὸ τὸν ἀπ. Ἀνδρέα νὰ προχωρήσῃ στὴ συγγραφή τοῦ τετάρτου Εὐαγγελίου στὸ ὄνομά του<sup>32</sup>. Ἀξιοποιώντας αὐτὴν τὴ στέρεα παράδοση τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὶς σχέσεις τῶν δύο ἀποστόλων, τὸ ἀπόκρυφο κείμενο τῶν Πράξεων τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα διηγεῖται ὅτι ὁ Ἀνδρέας βρισκόταν στὴν Ἔφεσο μαζί μὲ τὸν Ἰωάννη. Μετὰ ἀπὸ θεία ἐντολή, ὁ Ἀνδρέας ἀναχώρησε γιὰ νὰ συνεχίσῃ τὸ ἔργο τοῦ Εὐαγγελίου στὴν Βιθυνία<sup>33</sup>. Ὁ ἅγ. Γρηγόριος Νύσσης ἀνακεφαλαιώνοντας αὐτὴν τὴν

28. Πρβλ. Χρήστου, Ἀνδρέας, 386· Peterson, Andrew, σ. 5. Τὸ ὄνομα Ἀνδρέας εἶναι ἑλληνικὸ, παράγεται ἀπὸ τὴ λέξη ἀνδρεία καὶ ἀπαντᾶται στὸν Ἡρόδοτο, τὸν Πλούταρχο, τὸν Παυσανία κ.ά. Τὸ ὄνομα Ἀνδρέας, ὅπως καὶ τὰ ὀνόματα Φίλιππος καὶ Νικόδημος, διαδόθηκαν ἰδιαίτερος στὴν Παλαιστίνη κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ περίοδο. Στὰ χρόνια τοῦ Χριστοῦ ἦταν ἓνα συνηθισμένο ὄνομα μετὰ τῶν Ἰουδαίων (πρβλ. Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας, σ. 337· Τρεμπέλα, Ἀνδρέας, σ. 8· Ἰωαννίδη, Ἀνδρέας, 660· Peterson, Andrew, σ. 1 καὶ 7· Πατρῶνου, Ἀνδρέας, σ. 24-25).

29. Ἡ χρῆση τοῦ τίτλου ἀπὸ τὸν Σελευκείας Βασίλειο (Ἐγκώμιον Ἀνδρέου, PG 28, 1104) δείχνει τὴν ἀρχαιότητά του. Πρβλ. Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας, σ. 337-338· Χρήστου, Ἀνδρέας, 387· Peterson, Andrew, σ. 4-5· Πατρῶνου, Ἀνδρέας, σ. 29.

30. Βλ. Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 76 κ.ἑξ.· Πατρῶνος, Ἀπ. Ἀνδρέας, σ. 154 κ.ἑξ.· πρβλ. Καραβιδόπουλου, Ἰωάννεια οἰκουμενικότητα, σ. 17-27.

31. Ἀναφορὰ στὸν ἀπ. Ἀνδρέα βρῖσκουμε καὶ στὸ ἔργο Ἐπιστολὴ τῶν Ἀποστόλων, τὸ ὁποῖο συνεγράφη περίπου τὸ 160 στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ σώζεται σήμερον πληρὴς στὴν Αἰθιοπικὴ, ἐνῶ ἀποσπάσματά του σώζονται στὴν Κοπτικὴ καὶ τὴ Λατινικὴ (βλ. Peterson, Andrew, σ. 6-7).

32. *Quartum evangelium Johannis ex discipulis. Cohortantibus condiscipulis et episcopis, suis dixit: Conieiunate mihi hoc tribuo et quid cuique fuerit revelatum, alterutrum nobis enarremus. Eadem nocte revelatum Andreae ex apostolis, ut recognoscentibus cunctis Johannes suo nomine cuncta describeret* (Vögel, *Grundries der Einleitung*, [Παράρτημα] σ. III). Βλ. Ἰωαννίδη, Εἰσαγωγή εἰς τὴν ΚΔ., σ. 133· Peterson, Andrew, σ. 7· Gordini, Andrea, 1097· Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 76-79· Γλαβίνα, Ἀνδρέας, σ. 41.

33. Ἀνδρέου Πράξεις 15, ΑΑ 15· πρβλ. Τρεμπέλα, Ἀνδρέας, σ. 45. Ὁ καθη-

παράδοση τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ ἀπ. Ἄνδρέα, μὲ ἔμφαση σημειώνει ὅτι ὁ Ἄνδρέας *τῇ φωνῇ τοῦ Ἰωάννου πρὸς τὸν ἀμνὸν ὠδηγήθη*<sup>34</sup>.

Εἶναι, ὁμως, γεγονός ὅτι γιὰ τὸ μαρτύριο τοῦ ἀπ. Ἄνδρέα στὴν Πάτρα γνωρίζουμε ὅσα διασώζει μόνο ἡ ἀπόκρυφη παράδοση, ἂν καὶ ἡ σύγχρονη ἔρευνα ἀποδέχεται τὴν ἱστορικότητά του<sup>35</sup>. Ὅσοι ἐπιχείρησαν νὰ προσδιορίσουν τὸ χρόνο τοῦ μαρτυρίου, κατέληξαν στὸ συμπέρασμα ὅτι πρέπει νὰ πραγματοποιήθηκε στὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Νέρωνος (54-68)<sup>36</sup>, καὶ μάλιστα μετὰ τὸ μαρτύριο τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου. Ὅπως ἀναλυτικὰ θὰ ἀναφέρουμε στὴ συνέχεια, ἡ παράδοση τῶν ἀνά τὴν οἰκουμένη τοπικῶν ἐκκλησιῶν συγκλίνει στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ἀπ. Ἄνδρέας ἔδρασε στὴν περιοχή τῆς βόρειας Μικρᾶς Ἀσίας, τοῦ Εὐξεινίου Πόντου καὶ τῆς Θράκης. Τέλος, γιὰ ἀπροσδιόριστους λόγους κινούμενος δυτικά, διήλθε ἀπὸ τὴ Θράκη, τὴ Μακεδονία, τὴ Θεσσαλία, τὴν ἀνατολικὴ Στερεὰ καὶ κατέληξε στὴν Πάτρα, ὅπου καὶ μαρτύρησε. Βεβαίως, τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἡ Πάτρα δὲν ἦταν σπουδαῖο πολιτικὸ καὶ οἰκονομικὸ κέντρο, ἂν καὶ ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς βασικοὺς λιμένες ἐπιβίβασης γιὰ ὅσους ἐπιθυμοῦσαν νὰ ταξιδέψουν στὴν Ἰταλία. Γιατὶ λοιπὸν, ὁ ἀπ. Ἄνδρέας ταξίδεψε στὴν Πάτρα; Ἡ ἀπάντηση εἶναι δυνατὴ μόνο μέσα ἀπὸ τὴν ἔρμηνεία τῶν ἱστορικῶν γεγονότων.

Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι μετὰ τὸ μαρτύριο τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου, δὲν προσήλθε στὴ Ρώμη κάποιος ἄλλος ἀπόστολος. Σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση τὴν περίοδο αὐτὴ ὁ ἅγ. Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης κατευθύνθηκε πρὸς τὴ Ρώμη<sup>37</sup>, ὅπου καὶ διέμεινε γιὰ κάποιον χρονικὸ διάστημα, ἐνῶ τὴν ποιμαντικὴ καθοδήγηση τῆς εὐρύτερης γεωγραφικῆς περιοχῆς ἀνέλαβε ὁ ἐκ τῆς τάξεως τῶν προφητῶν<sup>38</sup> μαθητὴς καὶ συνεργάτης τοῦ ἀπ. Παύλου Κλήμης. Στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο πάλι, διαπιστώνουμε ὅτι δροῦσαν δύο κορυφαῖοι ἀπόστολοι, ὁ πρωτόκλητος Ἄνδρέας καὶ ὁ ἡγαπημένος μαθητὴς

γιητὴς Ἀπόστολος Γλαβίνας σημειώνει ὅτι οἱ δύο ἀδελφοὶ Πέτρος καὶ Ἄνδρέας συμπορεύονται γιὰ ἕνα διάστημα καὶ συνεργάζονται γιὰ τὴ διάδοση τοῦ Εὐαγγελίου (Γλαβίνα, Ἄνδρέας, σ. 44). Ἡ θέση, ὁμως, αὐτὴ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τεκμηριωθῇ στὶς πηγές ἢ στὴν παράδοση. Ἄλλωστε ὡς συνοδὸς τοῦ ἀπ. Πέτρου ἔχει καταγραφῆ ὁ Εὐαγγελιστὴς Μάρκος.

34. Γρηγορίου Νύσσης, Ἐξηγήσεις τοῦ ἤσματος τῶν Ἄσμάτων, GNO 6, 434<sup>8</sup>.

35. Πρβλ. Priour, Acta Andreae, CCSA 5, 72-81· Λαμπροπούλου, Ἀσκητισμός, σ. 11-12.

36. Θωμοπούλου, Ἱστορία Πατρῶν, σ. 176· Τρεμπέλα, Ἄνδρέας, σ. 45.

37. Μαρτύριον Διονυσίου 5, σ. 48-50.

38. Πρβλ. Φειδᾶ, Ἐκκλ. Ἱστορία I, σ. 71 κ.ἑξ.



καὶ Εὐαγγελιστῆς Ἰωάννης. Καὶ ἐνῶ ὁ Ἰωάννης παρέμεινε στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὁ Ἀνδρέας κατευθύνθηκε πρὸς τὴ Δύση. Ἡ κάθοδός του ἀπὸ τὴ Θράκη στὴν Πάτρα, εἶναι δυνατόν νὰ ἐξηγηθῆ ὑπὸ αὐτὴν τὴν προοπτικὴ. Ὁ ἀπ. Ἀνδρέας μετὰ τὸ μαρτύριο τοῦ ἀδελφοῦ του ἀπ. Πέτρου καὶ τοῦ ἀπ. Παύλου, πρέπει νὰ κινήθηκε μὲ σκοπὸ νὰ προσέλθῃ στὴ Ρώμη, ἀφοῦ φαίνεται ὅτι ἀπεδίετο ἰδιαίτερη σημασία στὴ διάδοση τοῦ Εὐαγγελίου καὶ στὴν ἐνίσχυση τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων τῆς Δύσεως. Οἱ λόγοι ἦταν προφανεῖς, ἔπρεπε νὰ ἐνισχυθῆ ἡ κοινότητα τῆς Ρώμης ὡς κέντρον τῆς Αὐτοκρατορίας, καὶ οἱ χριστιανοὶ νὰ διακριθῶν ἀπὸ τοὺς Ἰουδαίους ὡς ξεχωριστὴ θρησκευτικὴ κοινότητα, μὲ ὑπερεθνικὴ ταυτότητα. Ἡ Ρωμαϊκὴ Πολιτεία θὰ ἔπρεπε νὰ κατανοήσῃ τὴ συγκεκριμένη διάκριση Ἐκκλησίας καὶ Ἰουδαϊσμοῦ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ Μεγάλον Ἰουδαϊκὸν Συνέδριον εἶχε ὀργανώσῃ διώξεις εἰς βάρος τῶν πρωτεργατῶν τοῦ Εὐαγγελίου, καθὼς ἐπεδίωκε τὴν πλήρη ἀποδυνάμωση τῆς Ἐκκλησίας<sup>39</sup>. Τελικὰ, ὁ ἀπ. Ἀνδρέας κατευθυνόμενος πρὸς τὴ Ρώμη, συνελήφθη στὴν Πάτρα (τὸ ἀργότερον τὸν Ὀκτώβριον τοῦ ἔτους 68), ὅπου καὶ μαρτύρησε (30 Νοεμβρίου). Ἐν τούτοις, ἡ βεβαιότερη ἀπόδειξις τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἀποστόλου στὴν Πάτρα ὑπῆρξε κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες τὸ θαυματουργὸν λείψανόν του, τὸ ὁποῖον διασώθηκε ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς τῆς πόλεως καὶ διαφυλάχθηκε ἐπὶ αἰῶνες ὡς θησαυρὸς τῆς Ἐκκλησίας.

#### β. Τὸ λείψανον τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα

Τὸ μαρτύριον τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα στὴν Πάτρα εἶναι τὸ πρῶτον γνωστὸ χριστιανικὸν μαρτύριον στὴν Πελοπόννησον, μὲ πλούσια ἀλλὰ ἀμφισβητούμενη ἀγιολογικὴ (ἀπόκρυφη) παράδοσις<sup>40</sup>. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι τὸ λείψανον τοῦ ἀποστόλου ὑπῆρξε τουλάχιστον γιὰ τοὺς τέσσαρεις πρώτους χριστιανικοὺς

39. Τὸ Μ. Ἰουδαϊκὸν Συνέδριον εἶχε σχεδιάσει καὶ ὀργανώσει ἀπηνεῖς διωγμοὺς εἰς βάρος τῶν πρωτεργατῶν τοῦ Εὐαγγελίου (βλ. Βούλγαρη, Νέα θεώρησις, σ. 15 κ.ἑξ.). Εἶχε ἤδη μαρτυρήσει ὁ ἀπόστολος Ἰάκωβος (π. 45). Λίγον πρὶν τὸ ξέσπασμα τῆς Ἰουδαϊκῆς ἐπανάστασις (66-70) ἡ ὁποία κατέληξε στὴ γνωστὴ καταστροφὴ τοῦ Ναοῦ τῶν Ἱεροσολύμων, οἱ Ἰουδαῖοι φρόντισαν νὰ ἐξουδετερώσωσιν ὅλους ὄσους θὰ ἀποτελοῦσαν ἐμπόδιον γιὰ τὴν πραγμάτωσιν τῶν σκοπῶν τους. Ἔτσι, μαρτύρησαν στὴ Ρώμην οἱ ἀπόστολοι Πέτρος καὶ Παῦλος πρὶν τὸ τέλος τοῦ χειμῶνα τοῦ 66 (βλ. Βούλγαρη, Χρονολογία, σ. 110-121), ἐνῶ στὰ Ἱεροσόλυμα μαρτύρησε ὁ Ἰάκωβος ὁ ἀδελφὸς τοῦ Θεοῦ (67). Τὸ 66 μ.Χ. δὲν ὑπῆρχε ἀπόστολος στὴ Δύση. Ἡ παρουσία κάποιου ἀποστόλου χωρὶς νὰ εἶναι ἀναγκαία, ἦταν σημαντικὴ, ἀφοῦ ἐκείνη τὴν περίοδον ἔπρεπε ἡ Ἐκκλησία νὰ δεῖξῃ ὅτι δὲν εἶχε καμία σχέση μὲ τὸν Ἰουδαϊσμόν καὶ τοὺς ἐθνικοὺς ἀγῶνες τῶν Ἑβραίων (πρβλ. Βούλγαρη, Ἐνότις, σ. 350 κ.ἑξ.· Φειδᾶ, Ἱστορία, Ι, σ. 114 κ.ἑξ.).

40. Πρβλ. Delehay, Martyrs, σ. 227

αἰώνες ἢ ζωντανή μαρτυρία τῆς ἀλήθειας τοῦ ἀναστάσιμου κηρύγματος τῆς Ἐκκλησίας στὴν Πελοπόννησο<sup>41</sup>. Τὸ λείψανο ἐγινε ἀπὸ τα μέσα τοῦ Δ' αἰώνα ἰδιαίτερα γνωστό, ὅταν μεταφέρθηκε μέρος ἢ ὁλόκληρο στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο (324-337) ἢ ἀπὸ τὸν γιό του Κωνσταντῖνο (337-361)<sup>42</sup>. Ἡ ἱστορική καταγραφή τῆς μεταφορᾶς εἶναι ἀπὸ μόνη τῆς σημαντικῆς<sup>43</sup>, καθὼς πολλοὶ νεώτεροι ἐρευνητὲς ἀμφισβήτησαν καὶ αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸ μαρτύριο τοῦ ἁγίου στὴν Πάτρα. Ἡ ὑπαρξὴ ὅμως, τοῦ λειψάνου ἐπιβεβαιώνει τὸ μαρτύριο, ἐνῶ ὁ χρόνος τῆς ἀνακομιδῆς καὶ ἡ αἰτία τῆς ἀπαιτοῦν ἰδιαίτερη προσοχή, ἀφοῦ ὀριοθετοῦν τὴν ἐπίλυση πολλῶν ζητημάτων ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἔρευνα τοῦ θέματος.

Ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἐορτάζει στίς 3 Μαρτίου<sup>44</sup> τὴν ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ ἁγ. Ἀνδρέα στὸ ναὸ τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐνῶ ἡ Δυτικὴ Ἐκκλησία στίς 9 Μαΐου ἐορτάζει τὴν ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου στὸ ναὸ τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων τοῦ Μεδιολάνου<sup>45</sup>. Γενικά μέχρι σήμερα ἦταν ἀποδεκτὸ παρὰ τίς κάποιες ἐπιφυλά-

41. Πρβλ. *Μερσιθείς γὰρ οὐρανῶ καὶ γῆ, σώματι μὲν ἔχων τὴν γῆν, ψυχῇ δὲ τὸν οὐρανὸν κληρωθεὶς, ἐποπεύει τὰς τῶν ἀνθρώπων ἀγέλας, ἰάμασι καὶ θαύμασι τοὺς ἐπὶ γῆς δεξιούμενους* (Βασιλείου Σελευκείας, Ἐγκώμιον Ἀνδρέου 6, PG 28, 1108).

42. Πρβλ. Lietzmann, *A History II*, σ. 899· Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 58-59.

43. Τὸ σύνολο τῶν ξένων ἐρευνητῶν θεωρεῖ ὅτι αὐτὴ ἡ μεταφορὰ εἶναι ἡ πρώτη καταγεγραμμένη ἀνακομιδὴ λειψάνων (βλ. Mango, *Constantine's Mausoleum*, 51). Ὅπως ὅμως, ὁ καθηγητὴς Χρηστος Βούλγαρης σημειώνει γιὰ τοὺς ἀποστόλους Πέτρο καὶ Παῦλο, ὁ ὑπὸ τοῦ «*Catalogus Liberianus*» τοῦ ἔτους 354 χαρακτηρισμὸς τῆς 29ης Ἰουνίου ὡς «γενεθλίον» ἡμέρας αὐτῶν ἀπεδείχθη ὅτι δὲν δηλοῖ τὸ κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην μαρτύριον αὐτῶν, ἀλλὰ τὴν κατ' αὐτὴν καθιέρωσιν, ἐν ἔτει 258, τοῦ κοινοῦ ἐορτασμοῦ τῆς μνήμης αὐτῶν, πιθανότατα ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἀνακομιδῆς τῶν λειψάνων τῶν ἐκ τοῦ Βατικανοῦ (τοῦ Πέτρου) καὶ τῆς Ὀστίας ὁδοῦ (τοῦ Παύλου) εἰς τινὰ κατακόμβην παρὰ τὴν Ἀλπῖαν ὁδόν, κατὰ τὸν ἐπὶ Λικινίου Βαλεριανοῦ διωγμὸν (257-270), διὰ λόγους ἀσφαλείας (Βούλγαρη, Χρονολογία, σ. 119).

44. Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 327· Τρεμπέλα, Ἀνδρέας, σ. 47.

45. *MartRom 181*· πρβλ. Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 327. Ἡ Δυτικὴ Ἐκκλησία ἐορτάζει τὴν ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ ἁγ. Ἀνδρέα στοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους τοῦ Μεδιολάνου ἐπὶ ἁγ. Ἀμβροσίου (373-397). Αὐτὴ ἡ ἐκκλησία τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων οἰκοδομήθηκε κατὰ τὸ πρότυπο τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Mango, *Constantine's Mausoleum*, 57). Μάλιστα, στίς 30 Σεπτεμβρίου ἐορτάζεται ἡ ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ ἀποστόλου στὴ Βασιλικὴ τῆς Ἀκυλίας (βλ. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 150). Ὁ Burgess (*Relics of Sts Andrew and*

ξεις, ὅτι ἡ ἀνακομιδὴ στὴν Κωνσταντινούπολι ὀλοκληρώθηκε στὶς 3 Μαρτίου τοῦ 357<sup>46</sup>. Γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ χρόνου χρησιμοποιήθηκε κυρίως τὸ Πασχάλιο Χρονικόν<sup>47</sup>, ἀν καὶ ἡ χρονικὴ ἀπόσταση τῆς συγγραφῆς τοῦ ἔργου ἀπὸ τὰ γεγονότα (π. 630)<sup>48</sup>, δημιουργεῖ πολλὰ ἐρωτηματικὰ ὡς πρὸς τὴ ἀξιοπιστία του.

Μία ἀπὸ τὶς βασικὲς πηγὲς γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ χρόνου τῆς ἀνακομιδῆς εἶναι ὁ ἀρειανόφρων ἐκκλησιαστικὸς ἱστορικὸς Φιλοστόργιος<sup>49</sup>, ὁ ὁποῖος διέσωσε τὴν πληροφορία ὅτι μέχρι καὶ τὰ μέσα τοῦ Δ΄ αἰῶνα τὸ λείψανο τοῦ ἁγίου βρισκόταν στὴν ἀχαϊκὴ πρωτεύουσα. Τὸν Φιλοστόργιο

---

Luke, 5-6) ἐκλαμβάνει τὴν 9η Μαΐου ὡς ἡμέρα ἀνακομιδῆς τῶν λειψάνων στὴν Κωνσταντινούπολι καὶ ἐσφαλμένως ὑποστηρίζει ὅτι ἡ καταγραφή ἀποτελεῖ μεταγενέστερο λάθος. Τὸ ζήτημα ὅμως εἶναι λελυμένο, ὅπως ἤδη σημειώσαμε.

46. Πρβλ. Delehaye, *Martyrs*, σ. 55· Χρήστου, Ἄνδρέας, 401· Peterson, Andrew, σ. 10· Τρεμπέλα, Ἄνδρέας, σ. 48· Gordini, Andrea, 1097· Prieur, Acta Andreae, CCSA 5, 76-78· Woods, Translation, 386 (ὑπ. 1)· Mango, Constantine's Mausoleum, 52· Burgess, Relics of Sts Andrew and Luke, σ. 5, ὑπ. 1.

47. Ἰνδ. ιε'. κ'. ὑπ. Κωνσταντίνου Αὐγούστου τὸ ια' καὶ Ἰουλιανοῦ Καίσαρος τὸ β'. Ἐπὶ τούτων τῶν ὑπάντων μηνὶ δύστρω γ' ἠνέχθη ἐν Κωνσταντινουπόλει τὰ λείψανα τῶν ἁγίων Λουκά καὶ Ἀνδρέου τῶν ἀποστόλων σπουδῆ Κωνσταντίνου τοῦ Αὐγούστου μετὰ σπουδῆς καὶ θεοσεβείας ψαλμωδίας τε καὶ ὑμολογίας, καὶ ἀπετέθη εἰς τοὺς ἁγίους Ἀποστόλους (Πασχάλιον Χρονικόν, σ. 542)· πρβλ. Σωκράτη, Ἐκκλ. Ἱστορία 1, 40· Ἰερωνύμου, Contra Vigilantium 5, PL 23, 343. Constantio VIII et Iuliano Caes. II HIS CONSS. introierunt Constantinopolim reliquiae sanctorum apostolorum Andreae et Lucae die V nom. Mar (Descriptio consulum, σ. 238). Τὴν ἴδια πληροφορία ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Ἀναγνώστη διασώζει καὶ ὁ Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος: Ἐβασίλευσε Κωνσταντίνος... Καὶ ἐπὶ αὐτοῦ, εἰσῆλθον ἐν Κωνσταντίνου πόλει τὰ λείψανα τῶν ἁγίων ἀποστόλων, Τιμοθέου μὲν πρὸ ὀκτῶ Καλανδῶν Ἰουλίω· Ἀνδρέα δὲ καὶ Λουκά, πρὸ πέντε Νόνων Μαρτίων· καὶ κατετέθησαν ἐν τῷ ὑπ' αὐτοῦ ἐγκαινισθέντι μεγάλῳ ναῷ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων (Θεοδώρου Ἀναγνώστη, Ἐκκλ. Ἱστορία 2, 61, PG 861, 212-213). Σὲ παραλλαγὴ κειμένου τοῦ (Ψευδο)-Ἐπιφανίου διαβάζουμε ὅτι ὁ Εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς μετετέθη δὲ ὕστερον ἐν Κωνσταντινουπόλει μετὰ καὶ Ἀνδρέου καὶ Τιμοθέου τῶν ἀποστόλων· κατὰ τοὺς καιροὺς Κωνσταντίου (Ἐπιφανίου, Τὰ ὀνόματα τῶν δώδεκα ἀποστόλων, σ. 117<sup>12-14</sup>).

48. Βλ. Καρπόζηλου, Βυζ. Ἱστορικοί Ι, σ. 585-590.

49. Ὁ Φιλοστόργιος γεννήθηκε τὸ 368 στὴ Βορρυσό τῆς Καππαδοκίας καὶ πέθανε μετὰ τὸ 433. Ἦταν ὁπαδὸς τοῦ αἰρετικοῦ Εὐνομίου. Στὴν ἱστορία του λαμβάνει σαφῶς θέση ὑπὲρ τῶν ἀρειανῶν. Ἀποσπάσματα τοῦ πολῦτιμου ἀπὸ ἱστορικῆς πλευρᾶς ἔργου του διασώζονται στὸν Μέγα Φώτιο, στὸ Μαρτύριο τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου, στὴ Σούδα καὶ σὲ ἓνα Βίο τοῦ Μεγ. Κωνσταντίνου. Βλ. Καρπόζηλου, Βυζ. Ἱστορικοί Ι, σ. 97 κ.ἑξ.· Burgess, Relics of Sts Andrew and Luke, σ. 8, ὑπ. 13.

ὡς πηγή χρησιμοποιεῖ ὁ συγγραφέας<sup>50</sup> τοῦ Βίου τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου<sup>51</sup>. Σύμφωνα μὲ τὸ Βίο, ὁ αὐτοκράτορας Κωνσταντῖος ἔλαβε τὴν πληροφορία ὅτι τὸ λείψανο τοῦ ἁγίου βρισκόταν στὴν Πάτρα<sup>52</sup>. Τότε ἀποφάσισε τὴ μεταφορά του στὴν Κωνσταντινούπολι καὶ ἀνέθεσε τὴν ἀποστολὴ στὸν ἁγ. Ἀρτέμιο<sup>53</sup>. Ὁ τελευταῖος παρέλαβε ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο τῆς πόλεως τῶν Πατρῶν τὸ λείψανο τοῦ ἁγ. Ἀνδρέα<sup>54</sup>, τὸ ὁποῖο τοποθετήθηκε στὴ συνέχεια στὴν ἐκκλησία τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων τῆς βασιλεύουσας. Ὁ David Woods ὑποστηρίζει ὅτι τὸ μαρτύριο εἶναι ἀψευδῆς πηγή, ἀφοῦ ὁ συγγραφέας του χρησιμοποιεῖ τὸν Φιλοσόργιο<sup>55</sup>. Τὴ θέση αὐτὴ δὲν τὴν ἀποδέχεται ὁ Richard Burgess. Ὅπως ἐπιτυχῶς ἀποδεικνύει ὁ Βίος περιέχει ἀναχρονισμούς, ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλες πηγές, δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ παράλληλες πηγές ἢ ὀρθὴ χρῆση τοῦ Φιλοσόργιου καὶ τέλος δὲν ἀνταποκρίνεται στὰ πραγματικὰ γεγονότα τοῦ βίου τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου<sup>56</sup>. Ἐν τούτοις, ἡ διήγηση τοῦ Βίου ἐπηρέασε τοὺς μεταγενέστερους συγγραφεῖς<sup>57</sup>, τῶν ὁποίων ἡ χρονικὴ κατάταξι φανερώνει ὅτι ἡ παράδοση γιὰ τὴ μεταφορά τῶν λειψάνων ἀπὸ τὸν ἁγ. Ἀρτέμιο διαμορφώθηκε μεταξὺ τοῦ Η΄ καὶ τοῦ Θ΄ αἰώνα.

Ὁ Μ. Φώτιος χρησιμοποιώντας τὸν Φιλοσόργιο ὡς πηγή, διασώζει τὴν ἀνωτέρω πληροφορία<sup>58</sup>, ἀλλὰ ὁ ἴδιος δὲν μνημονεύει τὸ ρόλο τοῦ ἁγ.

50. Ὡς συγγραφέας τοῦ Βίου φέρεται ὁ μοναχὸς Ἰωάννης. Οἱ παλαιότεροι ἀπέδιδαν τὸ κείμενο στὸν ἁγ. Ἰωάννη τὸν Δαμασκηνό (π. 650-750), ἀλλὰ σήμερα ὑπάρχουν πολλὰ ἐρωτηματικὰ γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ συγγραφέα. Μεταξὺ τῶν ἄλλων ὡς συγγραφέας προτείνεται καὶ ὁ Ἰωάννης Ρόδιος. Βλ. CPG III, 8082· Kazhdan, History, σ. 28-29, 77· PMBZ 2896· CPGS 8082· Burgess, Relics of Sts Andrew and Luke, σ. 5, ὑπ. 4.

51. Βίος Ἀρτεμίου 16-18, PG 96, 1265-1268.

52. ...τὰ σώματα τῶν τοῦ Χριστοῦ ἀποστόλων Ἀνδρέου καὶ Λουκᾶ, ἐν Ἀχαΐᾳ τεθαμμένα τυγχάνουσι, Ἀνδρέου μὲν ἐν Πάτραις, Λουκᾶ δὲ ἐν Θήβαις τῆς Βοιωτίας (Βίος Ἀρτεμίου 16, PG 96, 1265).

53. Ὁ ἁγ. Ἀρτέμιος μαρτύρησε στὴ διάρκεια τῶν διωγμῶν τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτη (361-363).

54. Βίος Ἀρτεμίου 16-17, PG 96, 1265-1268· πρβλ. AA 2. Ἡ παράδοση ὅτι ὁ λαὸς τῆς πόλεως ἀντιστάθηκε στὴν ἀπόφαση τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίου εἶναι μεταγενέστερη καὶ δὲν τεκμηριώνεται ἀπὸ τίς πηγές (βλ. Τρεμπέλα, Ἀνδρέας, σ. 51).

55. Woods, Translation, 390.

56. Burgess, Relics of Sts Andrew and Luke, σ. 6-23· πρβλ. Mango, Addendum, 434.

57. Βλ. Burgess, Relics of Sts Andrew and Luke, σ. 19-22.

58. Ὁ αὐτοκράτορας Κωνσταντῖος καὶ Ἀνδρέαν τὸν Ἀπόστολον ἐκ τῆς Ἀχαΐας

Ἀρτεμίου<sup>59</sup>, ἐνῶ ἀναφέρεται στήν ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων στοὺς Ἅγ. Ἀποστόλους, χωρὶς νὰ προσδιορίζη τὸ χρόνο τῆς μεταφορᾶς τοὺς στήν Κωνσταντινούπολι. Τὸ γεγονός πού πραγματικά φαίνεται νὰ περιγράφη ὁ Μ. Φώτιος εἶναι ἡ ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων στὸ ναὸ τῶν Ἅγ. Ἀποστόλων καὶ μόνο. Κατὰ συνέπεια μὲ ἀσφάλεια εἴμαστε σὲ θέση νὰ συμπεράνουμε ὅτι στὶς 3 Μαρτίου τοῦ 357 πραγματοποιήθηκε ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα στήν ἐκκλησίαι τῶν Ἅγ. Ἀποστόλων. Εἶναι πασιφανές ὅτι ἡ διήγηση περὶ συμμετοχῆς τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου στήν ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τῶν ἀποστόλων στήν Κωνσταντινούπολι ἀποτελεῖ μεταγενέστερη ἐπεξεργασία τοῦ ἀγιολογικοῦ ὕλικου.

Εἶναι πραγματικά σημαντικὴ γιὰ τὴ μελέτη μας ἡ θέση τοῦ ἁγ. Παυλίνου Νόλης (409-431), ὁ ὁποῖος γράφοντας τὸ 405 σημειώνει ὅτι ὁ Μ. Κωνσταντῖνος μετέφερε τὰ λείψανα τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα στήν Κωνσταντινούπολι<sup>60</sup>. Ἡ θέση αὐτὴ προκαλεῖ ἐκπληξῆ<sup>61</sup>, ἀλλὰ ταυτίζεται μὲ ἄλλες προγενέστερες πηγές. Ὁ Richard Burgess σημειώνει ὅτι σὲ τέσσερα μικρὰ χρονικά, τὰ ὁποῖα φαίνεται νὰ μοιράζονται τὴν ἴδια πρωτογενῆ πηγὴ, ὑπάρχει ἡ καταγραφή ὡς ἔτους μεταφορᾶς τῶν λειψάνων στήν Κωνσταντινούπολι τὸ 336<sup>62</sup>. Προφανῶς καὶ ὁ ἁγ. Παυλῖνος μοιράζεται τὴν ἴδια παράδοση. Πολὺ σημαντικό εἶναι τὸ λεγόμενο Χρονικὸ τοῦ Βερολίνου<sup>63</sup>, τὸ ὁποῖο πῆρε τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου (ἀρ. 13.296) ὅπου φυλάσσεται, καὶ σώζεται σὲ ἓνα μονόφυλλο πάπυρο. Προέρχεται ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καὶ συνεγράφη τὸ ἀργότερο μέχρι τὸ τέλος τοῦ Δ' αἰώνα<sup>64</sup>.

μετακομίσει ἐπὶ τὸν ναὸν ὃν οὗτος ἐξωκοδομήσατο, τὸ κοινὸν τῶν Ἀποστόλων ἐπιφερόμενον ὄνομα, οὗ πλησίον καὶ τὸν πατρῶον τάφον ιδρύσασθαι· ναὶ δὴ καὶ Λουκᾶν τὸν εὐαγγελιστὴν ἐκ τῆς αὐτῆς Ἀχαΐας εἰς τὸ αὐτὸ μετενεγκεῖν τέμενος· ἀλλὰ καὶ Τιμόθεον τὸν ἀπόστολον ὡσαύτως ἐξ Ἐφέσου τῆς Ἰωνίας εἰς τὸν αὐτὸν ἀνακομίσει περιώνυμον καὶ σεβάσιμον οἶκον (Φιλοστοργίου, Ἐκκλ. Ἱστορία Ἑλλάδος, σ. 423).

59. Πρβλ. Burgess, Relics of Sts Andrew and Luke, σ. 15.

60. *Nam quia non totum pariter diffusa per orbem prima fides ierat, multis regionibus orbis partitae fuerant, et ob hoc, puto, munere magno id placitum Christo nunc inspirante potentes, ut Constantino primum sub Caesare factum est, nunc famulis retegente suis, ut sede priori martyras accitos transferrent in nova terrae hospitia* (Παυλίνου Νόλη, Carmen 19, 317-324).

61. Πρβλ. Mango, Addendum, 434· Mango, Constantine's Mausoleum, 53· Burgess, Relics of Sts Andrew and Luke, σ. 28.

62. Burgess, Relics of Sts Andrew and Luke, σ. 24· πρβλ. Mango, Addendum, 434.

63. Βλ. Fasti Berolinenses, σ. 420-429.

64. Burgess, Relics of Sts Andrew and Luke, σ. 24.

Τὸ χρονικὸ διασώζει τὴν πληροφορία ὅτι ἡ ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ ἁπ. Ἄνδρέα στὴν Κωνσταντινούπολι πραγματοποιήθηκε τὸν Ἰούνιο τοῦ 336<sup>65</sup>. Τὸ χρονικὸ διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα δίνοντας τὴν 21<sup>η</sup> Ἰουνίου ὡς ἡμέρα ἀνακομιδῆς τῶν λειψάνων.

Τὰ ὑπόλοιπα τρία χρονικὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἴδια πηγὴ, ἡ ὁποία φαίνεται νὰ εἶναι παράλληλη μὲ τὸ Χρονικὸ τοῦ Βερολίνου<sup>66</sup>. Σημειωτέον ὅτι τὰ κείμενα σώζονται στὰ Λατινικά, ἀλλὰ σαφῶς ἀποτελοῦν μεταγενέστερη (πτωχὴ ἐν πολλοῖς) μετάφραση τοῦ ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ συνεγράφη στὴ Ρώμη<sup>67</sup> τὸν Δ' αἰῶνα καὶ στὴ συνέχεια πέρασε στὴν Ἀλεξάνδρεια τῆς Αἰγύπτου. Τὸ χρονικὸ ποὺ σήμερα ὀνομάζουμε *Fasti Vindobonenses priores* διασώζει τὴν πληροφορία ὅτι ἡ ἀνακομιδὴ πραγματοποιήθηκε τὸ ἔτος 336<sup>68</sup>. Τὴν πληροφορία ἐπαναλαμβάνει καὶ τὸ ἀλεξανδρινό<sup>69</sup> χρονικὸ *Barbarus Scaligeri*<sup>70</sup>. Στὸ *Fasti Vindobonenses posteriores*, ὅμως, ὡς χρόνος ἀνακομιδῆς καταγράφεται ἡ 30<sup>η</sup> Νοεμβρίου 335<sup>71</sup>. Προφανῶς ὁ συγγραφεὴς συνέδεσε τὴν ἀνακομιδὴ μὲ τὴν ἡμέρα ἑορτῆς τοῦ ἁγ. Ἄνδρέα, ἐὰν δὲν δηλώνει κάτι ἄλλο.

Ἡ σύγκληση τῶν ἀνωτέρω χρονολογικῶν προσδιορισμῶν μᾶς πείθει ὅτι ἡ μεταφορὰ τῶν λειψάνων τοῦ ἁπ. Ἄνδρέα στὴν Κωνσταντινούπολι ὀλοκληρώθηκε στίς 22 Ἰουνίου τοῦ ἔτους 336, μετὰ ἀπὸ ἐντολὴ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου<sup>72</sup>. Ὁ πρῶτος χριστιανὸς αὐτοκράτορας ἀπέδιδε ἰδιαίτερη

65. Πομπειανοῦ καὶ Φακούνδου ταύτη τῆ ὑπ. εἰσῆλθεν ἐν Κωνστ.πο. τὰ λείψανα τῶν ἁγίων ἀποστόλων Ἄνδρέα καὶ Λουκᾶ πρό ἰα καλ. Ἰουλ. (*Fasti Berolinenses*, σ. 425).

66. Βλ. Burgess, *Relics of Sts Andrew and Luke*, σ. 24.

67. Burgess, *Relics of Sts Andrew and Luke*, σ. 27.

68. *Nepotiano et Facundo his consulibus introierunt Constantinopolim Lucas et Andreas* (*Fasti Vindobonenses priores*, σ. 293).

69. *Magno*, *Addendum*, 434.

70. 336: *Nepotiano et Facundo clarissimorum hisdem consulibus translati sunt in Constantinopolim sanctus Andreas apostolus et sanctus Lucas evangelista X. kl. Julias* (*Barbarus Scaligeri*, σ. 293).

71. *Nepotiano et Facundo his cons. Passisunt Lucas et Andreas apostoli II kl. Decembris (sic: ad a. 335)* (*Fasti Vindobonenses posteriores*, σ. 293).

72. Πρβλ. Burgess, *Relics of Sts Andrew and Luke*, σ. 5 κέξ. Ἡ ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως στίς 20 Ἰουνίου ἐορτάζει τὴν εὑρεση καὶ μετάθεση τῶν χιτῶνων καὶ περιβολαίων τῶν ἁγίων ἀποστόλων καὶ εὐαγγελιστῶν Ἰωάννου καὶ Λουκᾶ, Ἄνδρέου καὶ Θωμᾶ, Ἐλισαίου τοῦ προφήτου καὶ Λαζάρου μάρτυρος, ἅτινα κατέθησαν ἐν τῷ ναῷ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων τῶν μεγάλων (*SynCP 759-760*). Πρβλ. *Magno*, *Addendum*, 434.

τιμή στους μάρτυρες<sup>73</sup> και ἀφιέρωσε τὴ νέα πρωτεύουσα τῆς Αὐτοκρατορίας στὸ Θεὸ τῶν μαρτύρων<sup>74</sup>, ὅπως χαρακτηριστικὰ σημειώνει ὁ Καισαρείας Εὐσέβιος. Ταυτόχρονα ἐπισημοποίησε τὸν ἐορτασμὸ τῶν μαρτύρων τοῦ Βυζαντίου (προφανῶς τόσο αὐτῶν ποὺ μαρτύρησαν ἐκεῖ ὅσο και αὐτῶν ποὺ εἶχαν δράσει στὴν πόλι). Μάλιστα, τὸ 336 ὁ Μ. Κωνσταντῖνος εἶχε ἤδη ἀρχίσει τὴν κατασκευὴ τοῦ περιφημοῦ ναοῦ τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων<sup>75</sup>. Ὁ ναὸς θὰ ἦταν ἀφιερωμένος στὴν Ἁγία Τριάδα<sup>76</sup>. Ὁ Εὐσέβιος περιγράφει μὲ μεγάλη ἀκρίβεια τὴν κατασκευὴ του, ἀλλὰ και τὰ περιβάλλοντα κτήρια<sup>77</sup>. Τὸ κτίσμα πρέπει νὰ εἶχε τὴ μορφή ροτόντας<sup>78</sup> και στὸ κέντρο ἐτέθη ἡ ἁγ. Τράπεζα<sup>79</sup>. Στὴν πραγματικότητα, ὅμως, προοριζόταν γιὰ νὰ γίνη τάφος τοῦ αὐτοκράτορα. Τὸ σχέδιο ἦταν μυστικὸ και ἐγινε ἀντιληπτό μόνο κατὰ τὴν ταφή τοῦ Μ. Κωνσταντῖνου<sup>80</sup>.

73. Βίος Μ. Κωνσταντῖνου 3, 1, 6.

74. ...τὴν δὲ γ' ἐπάνωμιον αὐτοῦ πόλιν (ἐνν. τὴν Κωνσταντινούπολη) ἐξὼχω τιμῆ γεραίρων εὐκτηρίους πλείοσιν ἐφαίδρυνε μαρτυρίους τε μεγίστους και περιφανεστάτους οἴκοις, τοῖς μὲν πρὸ τοῦ ἄστεος τοῖς δ' ἐν αὐτῷ τυγχάνουσι, δι' ὧν ὁμοῦ και τὰς τῶν μαρτύρων μνήμας ἐτίμα και τὴν αὐτοῦ πόλιν τῶ τῶν μαρτύρων καθιέρου Θεῶ (Βίος Μ. Κωνσταντῖνου 3, 48, 1). Πρβλ. Burgess, Relics of Sts Andrew and Luke, σ. 29.

75. Βλ. Βίος Μ. Κωνσταντῖνου 4, 58-60· πρβλ. Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἄνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 328· Dvornik, Apostolicity, σ. 139, ὑπ. 1· Mango, Constantine's Mausoleum, σ. 54-59· Dargon, Κωνσταντινούπολη, σ. 457-466· Burgess, Relics of Sts Andrew and Luke, σ. 29 κ.ἐξ. Σήμερα δὲν σώζεται τίποτα ἀπὸ τοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους, ἀφοῦ κατεδαφίστηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ ἔτος 1462. Στὴ θέση τους ἀνοικοδομήθηκε τὸ τζαμί τοῦ Πορθητῆ.

76. Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἄνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 328.

77. Βίος Μ. Κωνσταντῖνου 4, 58-59· πρβλ. Dargon, Κωνσταντινούπολη, σ. 458-459· Burgess, Relics of Sts Andrew and Luke, σ. 30.

78. Ὅπως ἀποδέχεται τὸ σύνολο τῶν ἐρευνητῶν, ἡ ἐκκλησία τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων εἶχε ὡς πρότυπο τὰ μασωλεῖα τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς περιόδου (π.χ. τὸ μασωλεῖο τοῦ Διοκλητιανοῦ στὸ Σπαλάτο, τοῦ Γαλερίου στὴ Θεσσαλονίκη, τοῦ Μαξεντίου και τῆς Ἁγ. Ἑλένης στὴ Ρώμη). Βλ. Mango, Constantine's Mausoleum, 54.

79. Ὁ Εὐσέβιος σημειώνει ὅτι ὁ Μ. Κωνσταντῖνος ἐπιθυμοῦσε στὴν ἐκκλησία ποὺ κατασκεύασε νὰ ἀποδίδεται τιμὴ στους ἁγ. ἀποστόλους, διὸ και ἐκκλησιάζειν ἐνταυθοῖ παρεκελεύετο, μέσον θυσιαστήριον πηξάμενος (Βίος Μ. Κωνσταντῖνου 4, 60, 3). Αὐτὸ ὅμως, δὲν σημαίνει ὅτι ἡ βασικὴ χρῆση τοῦ κτηρίου θὰ ἦταν ἀναγκαστικὰ λειτουργικὴ (πρβλ. Mango, Constantine's Mausoleum, 57). Αὐτὴ ἡ ἀρχικὴ ροτόντα τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων τὴν ἐποχὴ τοῦ Εὐσεβίου δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ χαρακτηρίζεται ἀκόμα μόνον ὡς «ἐκκλησία», ἀφοῦ ὁ Ἰδρυτὴς δίνει τὴν ἐντολὴ τοῦ ἐκκλησιάζειν ἐνταυθοῖ· θὰ γίνη αὐτοκρατορικὸ μασωλεῖο (ἡρώων) ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος θὰ κτίση μὴ σταυρόσημη ἐκκλησία ἀφιερωμένη στὴ λατρεία τους (Dargon, Κωνσταντινούπολη, σ. 459).

80. Βίος Μ. Κωνσταντῖνου 4, 60, 2. Ὁ Cyril Mango θέτει ἐρωτηματικὰ ὡς πρὸς

Ἡ νέα ἐκκλησία ἐκτός ἀπὸ τὸ σχῆμα της (ροτόντα), εἶχε ἓνα ἀκόμη ἰδιαιτέρο χαρακτηριστικό, ἀφοῦ ὁ αὐτοκράτορας κατασκεύασε δώδεκα λειψανοθήκες, προφανῶς ἀπὸ μία γιὰ κάθε ἀπόστολο<sup>81</sup>. Ἔτσι, ἡ ἐκκλησία ἔλαβε τὸ ὄνομα τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων, πρὸ τοῦ 339<sup>82</sup>. Ὁ αὐτοκράτορας τοποθέτησε στὸ ναὸ τὸν τάφο του<sup>83</sup>. Προφανῶς ὁ Μ. Κωνσταντῖνος ἠ σκόπευε νὰ συγκεντρώσῃ στὸ ναὸ τὰ λείψανα ὄλων τῶν ἀποστόλων ἢ ἡ τοποθέτηση τῶν θηκῶν εἶχε συμβολικὴ σημασία. Κατὰ συνέπεια, βάσιμα θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ τὸ καλοκαίρι τοῦ 336 μεταφέρθηκαν τὰ λείψανα τοῦ ἁγ. Ἀνδρέα καὶ τοῦ Εὐαγγελιστῆ Λουκᾶ στὴν Κωνσταντινούπολι<sup>84</sup>. Βέβαια ὁ θάνατος διέκοψε τὸ σχέδιο τοῦ αὐτοκράτορα νὰ μεταφέρῃ τὰ λείψανα καὶ τῶν ὑπολοίπων ἀποστόλων, ἂν τελικὰ αὐτὸ ἦταν τὸ σχέδιό του.

Ὁ Richard Burgess στὴν πρόσφατη μελέτη του ὑποστηρίζει ὅτι τὸ 336 τὰ λείψανα τοῦ ἁγ. Ἀνδρέα καὶ τοῦ Εὐαγγελιστῆ Λουκᾶ τοποθετήθηκαν στὸ μαυσωλεῖο τοῦ Μ. Κωνσταντῖνου, ἀπ' ὅπου τὸ 357 μεταφέρθηκαν στὸ νεόδμητο ναὸ τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων<sup>85</sup>. Παρότι ὁ Gilbert Dagron ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Βίος δὲν ἀναφέρει τίποτα γιὰ λείψανα<sup>86</sup>, θὰ ἦταν δύσκολο νὰ πάρομε ὀριστικὴ θέση, καθὼς ὁ Εὐσέβιος δὲν ἀναφέρει ἐὰν οἱ λειψανοθήκες ἦταν γεμάτες ἢ ἄδειες<sup>87</sup>, ἂν καὶ στὸν ἀναγνώστη τοῦ Βίου δημιουργεῖται ἡ αἴσθησις ὅτι οἱ θῆκες ἦταν μᾶλλον ἄδειες. Τὴν ἐπιφύλαξι διατύπωσε

τὴ θρησκευτικὴ αὐτοσυνειδησία τοῦ Μ. Κωνσταντῖνου καὶ ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ναὸς ποὺ ἔχτιζε κάλλιστα θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοθῇ καὶ στοὺς δώδεκα θεοὺς (Mango, Mausoleum, 58-59). Μὲ αὐτὴν τὴν θέση διαφωνοῦμε γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ χώρου ταφῆς τοῦ πρώτου χριστιανοῦ αὐτοκράτορα ἀποδεικνύει ἀκριβῶς τὴν πληρότητα τῆς θρησκευτικῆς του αὐτοσυνειδησίας (πρβλ. Φειδᾶ, Ἐκκλ. Ἱστορία 1, σ. 319 κ.ἑξ.).

81. ...δῶδεκα δ' οὖν αὐτόθι θήκας ὡσανεὶ στήλας ἱεράς ἐπὶ τιμῇ καὶ μνήμῃ τοῦ τῶν ἀποστόλων ἐγγείρας χοροῦ, μέσσην ἐτίθει τὴν αὐτὸς λάρνακα, ἧς ἐκατέρωθεν τῶν ἀποστόλων ἀνά ἕξ διέκριντο (Βίος Μ. Κωνσταντῖνου 4, 60, 3). Εἶναι πιθανόν πάνω σὲ κάθε θῆκη νὰ εἶχαν ἱστορηθῇ τὰ πρόσωπα τῶν ἀποστόλων καὶ νὰ εἶχαν ἐγγραφῇ τὰ ὀνόματά τους (Mango, Constantine's Mausoleum, 55).

82. Πρβλ. Dagron, Κωνσταντινούπολι, σ. 458.

83. ...τῆς τῶν ἀποστόλων προσήσεως κοινωνόν τὸ ἑαυτοῦ σκῆνος μετὰ θάνατον προνοῶν ὑπερβαλλούση πίστεως προθυμίᾳ γεγενῆσθαι, ὡς ἂν καὶ μετὰ τελευτὴν ἀξιῶτο τῶν ἐνταυθοὶ μελλουσῶν ἐπὶ τιμῇ τῶν ἀποστόλων συντελεῖσθαι εὐχῶν (Βίος Μ. Κωνσταντῖνου 4, 60, 2) πρβλ. Σωκράτους, Ἐκκλ. Ἱστορία 1, 39-40.

84. Burgess, Relics of Sts Andrew and Luke, σ. 29.

85. Burgess, Relics of Sts Andrew and Luke, σ. 28-34.

86. Dagron, Κωνσταντινούπολι, σ. 462, ὑπ. 217.

87. Βίος Μ. Κωνσταντῖνου 4, 60, 3.



πρῶτος ὁ πολὺς Cyril Mango<sup>88</sup>. Ὁ ἴδιος σημειώνει ὅτι θὰ ἦταν δύσκολο νὰ ἀποκλεισθῇ ἡ περίπτωση ὁ Μ. Κωνσταντῖνος νὰ εἶχε προχωρήσει στὴ μεταφορά λειψάνων καὶ ἄλλων ἀποστόλων στὴν ἐκκλησία τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων<sup>89</sup>. Τελικὰ μόνον ἡ ἐξέλιξη τῶν γεγονότων μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἐξαγάγουμε κάποια συμπεράσματα.

Εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ Εὐσέβιος περιγράφει μόνον ἓνα κτίσμα, ἀλλὰ εἶναι ἐξίσου βέβαιο ὅτι στὸ τέλος τοῦ Δ' αἰῶνα εἶχε ἐπέλθει πλήρης διαχωρισμὸς τοῦ κωνσταντινείου κτίσματος, ὅπου ἐνταφιάζονταν πλέον οἱ αὐτοκράτορες, καὶ τῆς βασιλικῆς τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων<sup>90</sup>. Ὁ διαχωρισμὸς πρέπει νὰ συντελέσθηκε πρὸ τοῦ 356<sup>91</sup>, ὅταν πραγματοποιήθηκε ἡ ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ ἁγ. Τιμοθέου<sup>92</sup>. Στὴν πραγματικότητα ὁ αὐτοκράτορας Κωνσταντῖνος<sup>93</sup> προχώρησε στὴν κατασκευὴ μίας βασιλικῆς σὲ μορφή ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς, ἡ ὁποία ἐφάρπτετο μὲ τὸ μασωλεῖο ποὺ κατασκεύασε ὁ πατέρας του. Ἡ ἐκκλησία ἐγκαινιάσθηκε μετὰ ἀπὸ παρατεταμένη διακοπὴ τῶν ἐργασιῶν κατασκευῆς (361-367)<sup>94</sup> στὶς 9 Ἀπριλίου τοῦ 370<sup>95</sup>. Τὸ περιέργο εἶναι ὅτι τὸ 359 ὁ τότε ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Μακεδόنيος (342-360) μετέφερε τὴ λάρνακα τοῦ Μ. Κωνσταντῖνου στὸ μαρτύριο τοῦ Ἁγ. Ἀκακίου<sup>96</sup>. Ἡ ἐνέργεια αὐτὴ προκάλεσε θυελλώδεις λαϊκὲς ἀντιδράσεις,

88. Mango, Addendum, 434.

89. Mango, Addendum, 434.

90. Γρηγορίου Θεολόγου, Περί τῆς Ἀναστασίας ἐκκλησίας 59-60, PG 37, 1258· Ἰωάννου Χρυσόστομου, Πρὸς τὴν Ἰουδαίαν καὶ Ἑλληναν 9, PG 48, 825· πρβλ. Dargon, Κωνσταντινούπολη, σ. 459-460.

91. Ἦδη τὸ 356 ὁ μετέπειτα αὐτοκράτορας Ἰουλιανὸς σημειώνει τὶς παρεμβάσεις τοῦ Κωνσταντῖνου στὸν τάφο τοῦ πατέρα του (Ἰουλιανοῦ, Εἰς Κωνσταντῖνον 12).

92. Πρβλ. Mango, Constantine's Mausoleum, 59· Burgess, Relics of Sts Andrew and Luke, σ. 30.

93. Προκοπίου, Περί κτισμάτων 1, 4, 19. Τὸ σχέδιο τοῦ Κωνσταντῖνου τροποποιήθηκε ἀπὸ τὸν γιό του Κωνσταντῖνο Β', ὁ ὁποῖος, εἴτε μὲ δική του πρωτοβουλία εἴτε ὑπὸ τὴν πίεση τῆς Ἐκκλησίας, διαχώρισε τὸ μασωλεῖο ἀπὸ τὸν κατεξοχὴν ναό, πράγμα ποὺ ἐξηγεῖ γιατί οἱ μετὰ τὸ 360/370 πηγὲς παρουσιάζουν ἄλλοτε τὸν Κωνσταντῖνο καὶ ἄλλοτε τὸν Κωνσταντῖνο ὡς ἰδρυτὴ τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων (Dargon, Κωνσταντινούπολη, σ. 4558).

94. Dargon, Κωνσταντινούπολη, σ. 462.

95. Πασχάλιον Χρονικόν, σ. 559· πρβλ. Mango, Constantine's Mausoleum, 57-58· Dargon, Κωνσταντινούπολη, σ. 462.

96. Σωκράτους, Ἐκκλ. Ἱστορία 2, 38· Σωζομένου, Ἐκκλ. Ἱστορία 4, 21, 3-6. Ὁ Cyril Mango ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Μακεδόنيος προέβη σὲ αὐτὴν τὴν πράξη μετὰ

οἱ ὅποιοι πνίγηκαν στὸ αἷμα. Μόλις ὁ Κωνσταντῖος πληροφορήθηκε τὸ γεγονός ἀπομάκρυνε ἀπὸ τὸν θρόνο τῆς βασιλεύουσας τὸν Μακεδόνιο ἐφαρμόζοντας τὴν τρέχουσα νομοθεσία<sup>97</sup>, καὶ ἡ λάρνακα ἐπέστρεψε στὴ θέσι τῆς. Τὸ 361 ὁ Κωνσταντῖος ἐνταφιάσθηκε δίπλα στὸν πατέρα του καὶ ἔτσι ἐπικράτησε ἡ συνθήκη<sup>98</sup> οἱ αὐτοκράτορες νὰ θάπτονται στοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους. Τελικὰ στὸ οἰκοδόμημα τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ σὲ πορφυρῆς σαρκοφάγου ἐνταφιάσθηκαν ὁ ἴδιος, ὁ γιὸς του Κωνσταντῖος, ὁ Μ. Θεοδόσιος (379-395), ὁ Μαρκιανὸς (450-457) καὶ ἡ Πουλχερία, ὁ Λέων Α΄ (457-474), ὁ Ζήνων (474-491) καὶ ὁ Ἀναστάσιος Α΄ (491-518). Ὁ Ἰουστινιανὸς Α΄ (527-565) οἰκοδόμησε νέο κτήριο γιὰ τὴ δική του ταφή καὶ τῶν διαδόχων του<sup>99</sup>.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω εἶναι πλέον σαφές ὅτι ἡ ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ 356 καὶ τοῦ 357 συνδέεται μὲ τὴν ἀνέγερση ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖο τῆς βασιλικῆς τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων καὶ τῆς ἀλλαγῆς τῆς χρήσεως τοῦ μαιωσίου. Αὐτὴ ἡ ἐνέργεια εἶναι δυσερμήνευτη, ἄλλωστε ὁ Μ. Κωνσταντῖνος θὰ καταγραφῆ στὴ συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἰσαπόστολος<sup>100</sup>. Τὰ λείψανα τοῦ ἁγ. Ἀνδρέα μεταφέρθηκαν στὴν Κωνσταντινούπολι ἀπὸ τὴν Πάτρα τὸ 336 μετὰ ἀπὸ ἐπιθυμία τοῦ Μ. Κωνσταντίνου. Ὅπως ἦδη σημειώσαμε, ἔχει ὑποστηρικτῆ ἡ ἀποψη ὅτι ὁ πρῶτος χριστιανὸς αὐτοκράτορας τοποθέτησε τὰ λείψανα στοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους, ὅπου καὶ σκόπευε νὰ ἐνταφιασθῆ. Ἡ θέση αὐτὴ εἶναι εὐλογοφανῆς καὶ καλύπτει ἐν μέρει τὸ θέμα. Φαίνεται λοιπόν, ὅτι τὸ 336 τὰ λείψανα τοῦ ἁγ. Ἀνδρέα τοποθετήθηκαν στὴ σχετικὴ θή-

---

τοὺς καταστροφικοὺς σεισμοὺς τῆς Νικομηδείας τοῦ 358. Οἱ σεισμοὶ φαίνεται ὅτι προκάλεσαν ζημιές στὸ κτήριο καὶ ὁ Μακεδόνιος ἀποφάσισε τὴ μεταφορὰ τοῦ νεκροῦ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου γιὰ νὰ τὸ προστατεύσῃ (Mango, Constantine's Mausoleum, 56, 60). Ὅμως, αὐτὴ ἡ θέση δὲν ἐξηγεῖ γιὰτὶ ἐπαναστάτησε ὁ λαὸς τῆς βασιλεύουσας, οὔτε τὴν ὀργὴ τοῦ Κωνσταντίνου (πρβλ. Dargon, Κωνσταντινούπολη, σ. 461). Εἶναι προφανές ὅτι οἱ σκοποὶ τοῦ Μακεδονίου ἦταν διαφορετικοί. Ὁ Gilbert Dargon θεωρεῖ ὅτι ἡ ἐνέργεια τοῦ Μακεδονίου καταστρατηγοῦσε τὴν πολιτικὴ διαθήκη τοῦ Μ. Κωνσταντίνου πρὸς τὸ λαὸ τῆς βασιλεύουσας (Dargon, Κωνσταντινούπολη, σ. 461), ἐνῶ μᾶλλον πρὺτανεῖ ἡ ἀποψη ὅτι ὁ Μακεδόνιος ἔκανε τὴν μεταφορὰ γιὰ νὰ μὴν βρισκεται ὁ Μ. Κωνσταντῖνος μαζί μὲ τὰ λείψανα τῶν ἀποστόλων (Burgess, Relics of Sts Andrew and Luke, σ. 30).

97. Ὁ αὐτοκράτορας Κωνσταντῖος μὲ νόμο τὸν ὁποῖο ἐξέδωσε στὸ Μιλάνο τὸ 357, ἀπαγόρευσε τὴν ἀνακομιδὴ τόσο τῶν νεκρῶν σωμάτων ὅσο καὶ τῶν λειψάνων (CTh 9, 17, 4· Cj 9, 19, 4).

98. Βλ. Σωζομένου, Ἐκκλ. Ἱστορία 2, 40.

99. Βλ. Mango, Constantine's Mausoleum, 54-55.

100. Dargon, Κωνσταντινούπολη, σ. 464.

κη. Τό ἐρώτημα, όμως, παραμένει, γιατί ὁ Μ. Κωνσταντίνος ἐπέλεξε τὸν ἅπ. Ἀνδρέα; Ἄλλωστε ὁ αὐτοκράτορας κάλλιστα θά μπορούσε νά λάβῃ λείψανα ὁποιουδήποτε ἀποστόλου ἐπιθυμοῦσε (π.χ. τοῦ ἅπ. Πέτρου<sup>101</sup>). Θεωροῦμε ὅτι ἡ ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ ἅπ. Ἀνδρέα δὲν εἶναι τυχαία. Ὁ ἀπόστολος συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν ἱδρυση τῆς τοπικῆς ἐκκλησίας τοῦ Βυζαντίου καὶ τὴν παράδοσή της. Τό γεγονός αὐτό φαίνεται νά τὸ γνώριζε τόσο ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας ὅσο καὶ οἱ σύμβουλοί του (π.χ. Καισαρείας Εὐσέβιος<sup>102</sup>). Ἔτσι, ἦταν λογικό νά ἐπιθυμοῦν ἡ πόλη νά ἀποκτήσῃ τὰ λείψανα τοῦ ἱδρυτῆ της. Ἐπίσης, ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία εἶχε πλήρη συνείδηση ὅτι διὰ τοῦ ἅπ. Ἀνδρέα τιμᾶ ἐν συνόλῳ τὸ σῶμα τῶν δώδεκα ἀποστόλων<sup>103</sup>, ἐνῶ ἡ ἀναφορὰ εἰς τὸν ἱδρυτὴν ἦτο ἀπλῆ ἐπιβεβαίωσις τῆς ἀναγωγῆς τῆς βιουμένης πίστεως εἰς τοὺς ἀποστολικούς χρόνους<sup>104</sup>.

Ὁ αὐτοκράτορας Ἰουστινιανὸς Α΄ ἀποφάσισε νά ἀνακατασκευάσῃ τοὺς Ἅγ. Ἀποστόλους<sup>105</sup>. Σύμφωνα μὲ τὸν Προκόπιο, στὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν κατεδαφίσεως τοῦ παλαιοῦ ναοῦ ἀνεβρέθησαν ἀπὸ τοὺς ἐργάτες κάτω ἀπὸ τὸ πάτωμα τῆς ἁγ. Τράπεζας καὶ σὲ ξύλινα κυτία τὰ λείψανα τῶν ἁγ. Ἀνδρέα, Λουκᾶ καὶ Τιμοθέου<sup>106</sup>. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἄγνοοῦσαν τὴν ὑπαρξὴ τῶν λειψάνων στὴ συγκεκριμένη θέση, καὶ ταυτόχρονα ἐπιβεβαιώνει τὴν προγενέστερη ἀνακομιδὴ στὴν ἐκκλησία τῶν Ἅγ. Ἀποστόλων. Ἔτσι, τὰ λείψανα ἀνακομίσθηκαν ἐκ νέου μετὰ τὴν ἀνακατασκευὴ τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἰουστινιανὸ Α΄<sup>107</sup>. Στὴ διάρκεια τῶν πανηγυρικῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ (28 Ἰουνίου 550) ὁ οἰκου-

101. Λείψανα τοῦ ἅπ. Πέτρου μεταφέρθηκαν στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν Ε΄ αἰῶνα (βλ. Mango, *Constantine's Mausoleum*, 60), σὲ μία ἐποχὴ ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ θησαυρισμὸ λειψάνων στὴ βασιλεύουσα (πρβλ. Πασχάλιον Χρονικόν, σ. 569, 572· SynCP 899· Βίος Μαρκέλλου 29· πρβλ. Delahaye, *Martyrs*, σ. 55-57· Mango, *Constantine's Mausoleum*, 60· Dargon, *Κωνσταντινούπολη*, σ. 466).

102. Εὐσεβίου, Ἐκκλ. Ἱστορία 3, 1, 1.

103. Πρβλ. Πρόκλου *Κωνσταντινουπόλεως*, Ἐγκώμιον Ἀνδρέου, PG 65, 821-828.

104. Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 55.

105. Γιά τὴν ἀνακατασκευὴ τῶν Ἅγ. Ἀποστόλων χρησιμοποιήθηκε τὸ ἴδιο ἀρχιτεκτονικὸ πρότυπο μὲ αὐτὸ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἅγ. Ἰωάννη τοῦ Εὐαγγελιστῆ στὴν Ἐφεσο. Οἱ δύο ἐκκλησίες ἀπετέλεσαν ἀντίστοιχα πρότυπο γιά τὴν κατασκευὴ τοῦ Ἅγ. Μάρκου τῆς Βενετίας. Βλ. Mango, *Constantine's Mausoleum*, 54.

106. Προκοπίου, Περὶ κτισμάτων 1, 4, 21-24· πρβλ. Mango, *Constantine's Mausoleum*, 56.

107. Μαλαλᾶ, Χρονογραφία 18, σ. 484· Νικηφόρου Καλλιστου Ξανθοπούλου, Ἐκκλ. Ἱστορία 17, 26, PG 147, 284<sup>b</sup>· πρβλ. Τρεμπέλα, Ἀνδρέας, σ. 48.

μενικός πατριάρχης Μηνᾶς (536-552) τοποθέτησε στὴ νέα ἀγία Τράπεζα τὰ λείψανα τῶν ἀνακομισθέντων ἁγίων<sup>108</sup>, ὅπου καὶ παρέμειναν γιὰ αἰῶνες. Τὸ 1210 οἱ Φράγκοι ἀφαίρεσαν τὸ λείψανο τοῦ ἁγίου ἀπὸ τοὺς Ἅγ. Ἀποστόλους καὶ τὸ μετέφεραν στὸν καθεδρικό ναὸ τῆς Ἀμάλης τῆς Ἰταλίας<sup>109</sup>.

Οἱ παλαιότεροι ἐρευνητὲς εἶχαν θέσει τὸ ἐρώτημα, ἐὰν ἀπὸ τὴν Πάτρα παρελήφθη ὁλόκληρο τὸ λείψανο τοῦ ἁγ. Ἀνδρέα ἢ μέρος του. Ὁ γνωστός ἱστοριοδίφης Σπυρίδων Λάμπρος ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Βασίλειος Α΄ ὁ Μακεδῶν (867-886) ἦταν ἐκεῖνος πού ἐπέστρεψε στὴν Πάτρα τὴν κἀρα τοῦ ἁγίου<sup>110</sup>. Τὴ θέση αὐτὴν τὴν στηρίζε σὲ χωρίο τοῦ Συνεχιστῆ τοῦ Θεοφάνους<sup>111</sup>. Τὸ χωρίο, δὲν ἀναφέρεται σὲ κενοτάφιο<sup>112</sup> τοῦ ἁγ. Ἀνδρέα, ὅπως τὸ ἐρμηνεύει ὁ Λάμπρος. Ἡ διήγηση ἀναφέρει συγκεκριμένα ὅτι ἐρχόμενος ὁ μετέπειτα αὐτοκράτορας στὴν Πάτρα προσῆλθε στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἅγ. Ἀνδρέα γιὰ νὰ προσκυνήσει<sup>113</sup>. Ἐπομένως, τὸ συγκεκριμένο χωρίο ἐπιβεβαιώνει μόνο τὴν κανονικὴ λειτουργία τοῦ προσκυνήματος τοῦ Ἅγ. Ἀνδρέα στὴν Πάτρα τὸν Θ΄ αἰῶνα. Ὁ ναὸς λειτουργοῦσε κανονικά καὶ στὸν ΣΤ΄ αἰῶνα καὶ συγκέντρωνε πλῆθος προσκυνητῶν<sup>114</sup>. Ἀντίθετα πρὸς τὸν Λάμπρο, ὁ Παναγιώτης Τρεμπέλας ὑποστηρίζει ὅτι παρελήφθη μέρος τοῦ ἁγ. λειψάνων, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο παρέμεινε στὴν πόλη τῶν Πατρῶν<sup>115</sup>. Τὸ ἴδιο ὑπο-

108. Ὁ Ἰωάννης Μαλάλας σημειώνει ὅτι τὰ λείψανα μεταφέρθηκαν μὲ βασιλικὸ ὄχημα καὶ ὄχι ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν πατριάρχη (βλ. Μαλάλα, Χρονογραφία 18, σ. 484).

109. Λάμπρου, Ἡ ἀνακομιδὴ, σ. 33 κ.ἑξ.· Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 327· Χρήστου, Ἀνδρέας, 401· Τρεμπέλα, Ἀνδρέας, σ. 52-53.

110. Λάμπρου, Ἡ ἀνακομιδὴ, σ. 33.

111. Θεοφάνους Συνεχιστῆς, Χρονογραφία 5, 11.

112. Λάμπρου, Ἡ ἀνακομιδὴ, σ. 34.

113. *...γενόμενος δὲ κατὰ τὰς Πάτρας τῆς Ἀχαΐας ... εἰσῆι εἰς τὸν τοῦ πρωτοκλήτου ἀποστόλου Ἀνδρέου ναὸν προσευξάμενος* (Θεοφάνους Συνεχιστῆς, Χρονογραφία 5, 11). Τὸ σχετικὸ χωρίο στὴ συνέχεια προσπαθεῖ νὰ δικαιολογήσῃ τὸ περιεχόμενο τῆς σχέσεως τοῦ μετέπειτα αὐτοκράτορα μὲ τὴν πλούσια χήρα τῶν Πατρῶν Δανηλίδα, εἰσάγοντας τὴ γνωστὴ βυζαντινὴ ἐρμηνευτικὴ προοπτικὴ τῆς προφητείας ὡς μέσου ἐπεξηγήσεως τῶν ἱστορικῶν γεγονότων.

114. Ὁ ἅγ. Γρηγόριος Τουρώνης (*Libri Miraculorum*, PL 71, 731-733) διασώζει τὴν περίπτωση κάποιου Μαμμόλου, ὁ ὁποῖος προσέφυγε γιὰ θεραπεία στὸν τάφο τοῦ ἁγ. Ἀνδρέα στὴν Πάτρα καὶ τελικὰ θαυματουργικῶς ἔλαβε αὐτὸ πού ζητοῦσε.

115. Ὁ ἀείμνητος Παναγιώτης Τρεμπέλας ὑποστηρίζει ὅτι δὲν διακομίσθηκε ὁλόκληρο τὸ λείψανο τοῦ ἁγ. Ἀνδρέα στὴν Κωνσταντινούπολη ἐπειδὴ: α) ὁ ἱ. Χρυσόστομος δὲν γνώριζε τὴν ὑπαρξὴ τάφου τοῦ ἁγίου, β) ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Μηνᾶς μόνος του, κρατοῦσε, μετέφερε καὶ κατέθεσε στὴν ἁγ. Τράπεζα τοῦ ναοῦ τῶν Ἅγ. Ἀποστόλων τὰ λείψανα τῶν ἁγ. Ἀνδρέα, Λουκά, καὶ Τιμοθέου, γεγονός πού δείχνει τὸ μέγεθος καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν λειψάνων, γ) ὁ Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος (Θ΄ αἰ.)

στηρίζει ὁ Παναγιώτης Χρήστου<sup>116</sup>, ἐνῶ καὶ ὁ Σάρδεων Γερμανὸς δέχεται ὅτι ἡ κάρα τοῦ ἀποστόλου παρέμεινε στὴν Πάτρα<sup>117</sup>.

Ἀπὸ τὴν ἔρευνα προκύπτει ὅτι δὲν ὑπάρχει κάποια πηγὴ ποῦ νὰ ἐπιβεβαιώνη τὴ μεταφορὰ ὀλόκληρου τοῦ λειψάνου στὴν Κωνσταντινούπολι. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι ἐκείνη τὴν ἐποχὴ εἶχε ἐπικρατήση πλήρως στὴν Ἀνατολὴ ἡ συνήθεια τῆς κατάτησης τῶν λειψάνων τῶν μαρτύρων καὶ τῶν ἁγίων<sup>118</sup>. Ἡ κάρα τοῦ ἀποστόλου βρισκόταν στὴν Πάτρα τὸ Νοέμβριο τοῦ 1460, ὅταν τὴν παρέλαβε καὶ τὴ μετέφερε στὴν Ἀγκώνα τῆς Ἰταλίας ὁ Θωμᾶς Παλαιολόγος<sup>119</sup>. Τελικὰ, μεταφέρθηκε στὴ Ρώμη ἀπὸ τὶς 13 μέχρι καὶ τὶς 18 Ἀπριλίου 1462 καὶ τοποθετήθηκε στὸ ναὸ τοῦ Ἁγ. Πέτρου. Τὴν

βρῆκε στὴ Θεσσαλονικὴ λείψανα τοῦ ἀποστόλου καὶ ἀνοικοδόμησε ναὸ πρὸς τιμὴν τοῦ (SynCP 582-583), καὶ δ) λίγο πρὶν τὴν ὀριστικὴν κατάληψη τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἡ κάρα βρισκόταν στὴν Πάτρα. Βλ. Τρεμπέλα, Ἄνδρέας, σ. 49-50.

Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι λείψανα τοῦ ἁγ. Ἀνδρέα ὑπῆρχαν στὶς ἀρχές τοῦ Ε΄ αἰῶνα σὲ διάφορες ἐκκλησίες τῆς δυτικῆς Εὐρώπης. Π.χ. στὴν ἐκκλησία τῆς Βρεσσίας, σημερινὴ Μπρέσια τῆς βορείου Ἰταλίας, πληροφορία τὴν ὁποία ἐπιβεβαιώνει ὁ ἐπίσκοπος τῆς πόλεως Γαυδέντιος (†420). Βλ. Γαυδεντίου Βρεσσίας, *Sermo 17, de diversis caritylis septimus*, PL 20, 961. Ὁ Dvornik ὑποστηρίζει ὅτι τὰ λείψανα τοῦ ἀποστόλου δώθηκαν στὴν τοπικὴ ἐκκλησία τῆς Βρεσσίας ἀπὸ τὸν Μεδιολάνων Ἀμβρόσιο, ὁ ὁποῖος τὰ εἶχε παραλάβει ὡς δῶρο ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολι. Ἐπίσης, λείψανα τοῦ ἁγίου ὑπῆρχαν στὴν Ἀκυλκία, στὴ Ρουέν, στὴν Κονκορδία, στὴ Νόλα, στὴ Φόντη καὶ στὴ Λόντη. Τὰ λείψανα δώθηκαν στὶς ἐκκλησίες αὐτὲς ἀπὸ τὸν ἁγ. Ἀμβρόσιο. Τέλος, ὁ Ραβέννας Μαξιμιανὸς (†546) ἀνακατασκεύασε τὴν ἐκκλησία τοῦ ἁγ. Ἀνδρέα καὶ τοποθέτησε σὲ αὐτὴ λείψανα τοῦ ἁγίου, τὰ ὁποῖα παρέλαβε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολι (βλ. Delehaye, *Martyrs*, σ. 227, 325 κ.ἑξ.· Dvornik, *Apostolicity*, σ. 150-151), παρὰ τὴν ἀρχικὴ ἀρνηση τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουστινιανοῦ νὰ ἐπιτρέψῃ τὴν ἀνακομιδὴ (Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 60).

116. Χρήστου, Ἄνδρέας, 401.

117. Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἄνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 327.

118. Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ Γ΄ αἰῶνα εἶχε ἐπικρατήσει ἡ συνήθεια οἱ χριστιανοὶ νὰ λαμβάνουν τεμάχια ἀπὸ τὰ λείψανα τῶν ἁγίων, κάτι τὸ ὁποῖο δὲν ἦταν συνηθισμένο τοὺς δύο πρώτους αἰῶνες. Ἡ συνήθεια αὐτὴ ἐπικράτησε ἀρχικὰ στὴν Ἀνατολὴ, ἐνῶ στὴ συνέχεια διαδόθηκε καὶ στὴ Δύση (βλ. Φυτράκη, *Λείψανα καὶ τάφοι μαρτύρων*, σ. 32). Λείψανα τοῦ ἁγ. Ἀνδρέα σώζονται σήμερα στὶς μονὲς Μεγίστης Λαύρας καὶ Δοχειαρίου στὸ Ἅγιο Ὄρος (Γεδεών, *Πατριαρχικοὶ πίνακες*, σ. 55· Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἄνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 328), καθὼς καὶ στὴν ἐκκλησία τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος στὴν Πλάκα (βλ. Κουρίλα, *Heraclea Sacra*, σ. 24).

119. Βλ. Λάμπρου, Ἡ ἀνακομιδὴ, σ. 34 κ.ἑξ.· Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἄνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 327· Χρήστου, Ἄνδρέας, 401· Τρεμπέλα, Ἄνδρέας, σ. 53-56· πρβλ. Γριτσοπούλου, Ἐκκλησιαστικὰ Πατρῶν, σ. 174 κ.ἑξ.

κάρα ἐπέστρεψε στὴν Πάτρα ὁ πάπας Παῦλος ΣΤ' (1963-1978) στὶς 20 Σεπτεμβρίου 1964<sup>120</sup>.

Ὁ Σάρδεων Γερμανὸς ἐρμηνεύοντας τὴ σημασία τῆς ἀνακομιδῆς τῶν λειψάνων τοῦ ἀπ. Ἄνδρέα στὴν Κωνσταντινούπολι, σημειώνει ὅτι *μέχρις οὗ τὸν Δ' αἰῶνα ἢ μετ' εὐλαβείας πολλῆς διαφυλαττόμενη ἀρχαία περὶ Ἄνδρέου, ὡς ἰδρυτοῦ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Βυζαντίου, παράδοσις εὔρε τὴν ἐπίσημον αὐτῆς ἀποκρυστάλλωσιν εἰς πράξεις βασιλικὰς καὶ εἰς ἀτομικὰς ἀναγραφὰς*<sup>121</sup>. Μὲ τὴ βασιλικὴ πράξι ἐννοεῖ τὴν ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ ἀποστόλου, ἀλλὰ μὲ τὰς ἀτομικὰς καταγραφὰς τὴ σαφῆ διατύπωση τοῦ Δωροθέου Τύρου, ὅτι ὁ ἀπ. Ἄνδρέας παρέμεινε καὶ δίδαξε στὸ Βυζάντιο ἐπὶ δύο ἔτη. Στὸ πρόβλημα τοῦ «Ψευδο-Δωροθέου» θὰ ἐπιστρέψουμε στὴ συνέχεια, παρατηρώντας, ὅμως, ὅτι ἡ πρώτη σημείωση τοῦ Σάρδεων Γερμανοῦ εἶναι ἀκριβῆς. Ἀντιθέτως ὁ Francis Dvornik στηριζόμενος σὲ σχετικὸ χωρίο<sup>122</sup> τοῦ ἱστορικοῦ Σωκράτη (370-449)<sup>123</sup>, ὑποστήριξε ὅτι ἡ ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων ἀποτελοῦσε πολιτικὴν πράξι, ἀπολύτως προσαρμοσμένη στὴν περὶ βασιλείας θεωρίαν τῶν Βυζαντινῶν<sup>124</sup>. Θὰ ἦταν εὐκόλο νὰ ἀποδεχθοῦμε τὴν ἀνωτέρω θέσι, ἐὰν ὁ Νόλης Παυλῖνος ἀπὸ τὶς ἀρχῆς τοῦ Ε' αἰῶνα δὲν εἶχε ἐρμηνεύσει τὴν ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ ἀπ. Ἄνδρέα στὴ νέα Ρώμη ἀκριβῶς μὲ τὴν ἴδια προοπτικὴ μὲ τὴν ὁποία αἰῶνες ἀργότερα ἀνακεφαλαιώνει τὴ θέσι τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ὁ Σάρδεων Γερμανός<sup>125</sup>. Ὁ ἅγ. Παυλῖνος σημείωσε ὅτι ὁ Θεὸς ἔδωσε στὴ νέα Ρώμη τὰ λείψανα τοῦ μαθητῆ τοῦ ἀπ. Παύλου, Τιμόθεου καὶ τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ ἀπ. Πέτρου, Ἄνδρέα, γιὰ νὰ καταστήσῃ ἴση τὴν τιμὴ αὐτῆς πρὸς τὴν τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης καὶ νὰ προστατεῦον αὐτὴν ὡς πύργοι ἀνάλογοι πρὸς τὰ τεῖχη τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης, δηλαδὴ πρὸς τὰ λείψανα τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου<sup>126</sup>. Μάλιστα, ὁ ἱ. Χρυσόστομος παρομοιάζει τοὺς νεκροὺς αὐτοκράτορες μὲ φύλακες τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων, οἱ ὅποιοι θάπτονταν στὸν

120. Βλ. Αὐγερινόπουλου, Ἄνδρέας, σ. 25-26. Τὸ 1847 ὁ Ρώσος Ἄνδρέας Μουράβιεφ δώρησε στὸ ναὸ τοῦ Ἁγ. Ἄνδρέα τῶν Πατρῶν τεμάχιο τοῦ δακτύλου τοῦ ἀποστόλου, τὸ ὁποῖο εἶχε παραλάβει ἀπὸ τὸν πρῶην Μοσχονησίω Καλλίνικο, ὁ ὁποῖος ἐφησυχάζε τότε στὸ Ἅγιο Ὄρος, Βλ. Τρεμπέλα, Ἄνδρέας, σ. 57· Κουρίλα, *Heraclia Sacra*, σ. 26.

121. Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἄνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 323.

122. Σωκράτους, Ἐκκλ. Ἱστορία 1, 40.

123. Καρποζήλου, Βυζ. Ἱστορικοί Ι, σ. 114 κ.ἑξ.

124. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 139.

125. Παυλίνου Νόλη, *Carmen* 19, 320-342· πρβλ. Fabre, *S. Paulin*, σ. 81· Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 59.

126. Παυλίνου Νόλη, *Carmen* 19, 320-342.

περίβολο, ἐνῶ οἱ ἀπόστολοι βρισκόνταν ἐντὸς τοῦ ναοῦ<sup>127</sup>. Ὁ Dvornik ἐρμηνεύοντας τοὺς λόγους τοῦ ἱ. Χρυσοστόμου θεωρεῖ ὅτι ἐπιβεβαιώνουν τὴ θέση του περὶ τῆς πολιτικῆς σημασίας τῆς ἀνακομιδῆς τῶν λειψάνων στὴν Κωνσταντινούπολι<sup>128</sup>. Πράγματι, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννης Χρυσόστομος στὰ ἀνωτέρω χωρία οἰκοδομεῖ τὴν πολιτικὴ θεολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας<sup>129</sup>, ἀλλὰ δὲν ἐπεξηγεῖ τοὺς λόγους ἀνακομιδῆς τῶν λειψάνων στὴν Κωνσταντινούπολι. Στὴ θεολογία τοῦ ἱ. Χρυσοστόμου ἢ πρεσβυτέρω καὶ ἢ νέα Ρώμη μετέχουν ἀπὸ κοινοῦ στὴν τιμὴ τῶν λειψάνων τῶν ἀποστόλων, μετέχουν ἀπὸ κοινοῦ στὴν ἀποστολικὴ παράδοση τῆς Μίας, Ἀγίας, Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας. Κατὰ συνέπεια, ἐσφαλμένως ὁ Dvornik ὑπερθεωρεῖ τὶς συμβολικὲς ἀναφορὲς τοῦ ἱ. Χρυσοστόμου στὸν ἀπ. Πέτρο<sup>130</sup>, σὰν ὁ Πέτρος νὰ μὴν ἦταν ἀπόστολος ἐκ τοῦ ὁποῖου ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἔλαβε καὶ διαδοχὴ πίστεως καὶ διαδοχὴ τάξεως. Ὁ συνειδητὸς μερισμὸς τῆς παραδόσεως εἶναι ἀδιανόητος, γιατί ἡ ἀλήθεια ποὺ παρέδωσαν οἱ ἀπόστολοι δὲν μοιράζεται, *μεμερίσται ὁ Χριστὸς* (Α΄ Κορ. 1, 13); *Εἶναι ἀναντίρρητον ὅτι ἡ περὶ τῆς δράσεως τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέου παράδοσις ἦτο εὐρύτατα διαδεδομένη ἤδη ἀπὸ τοῦ Δ΄ αἰῶνος εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ εἰς τὴν Δύσιν, ἐνισχύθη δὲ διὰ τῆς μεταφορᾶς ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἢ ὑπὸ τοῦ διαδόχου τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ ἱεροῦ λειψάνου τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέου εἰς τὸν ναὸν τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων τῆς Κωνσταντινουπόλεως*<sup>131</sup>.

#### γ. Ὁ ἀπ. Ἀνδρέας στὴν Πατερικὴ Παράδοση

Ὁ πολὺς Dvornik σημειώνει ὅτι τὸν ἐντυπώσισε τὸ γεγονὸς ὅτι ἐπὶ δύο αἰῶνες μετὰ τὴν ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα στὴν Κωνσταντινούπολι, δὲν ὑπάρχει καμμία μνεῖα στὴ σχέση τῶν λειψάνων μετὰ τὴν ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου Κωνσταντινουπόλεως<sup>132</sup>. Ἡ ὀρθότητα ἢ μὴ τῆς

127. Καὶ ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει δὲ οὐδὲ πρὸς τοὺς ἀποστόλους ἐγγύς, ἀλλὰ παρ' αὐτὰ τὰ πρόθυρα ἔξω ἀγαπητὸν εἶναι ἐνόμισαν οἱ τὰ διαδήματα περικείμενοι τὰ σώματα αὐτῶν κατορῦπτεσθαι, καὶ γεγόναι θυρωροὶ λοιπὸν τῶν ἀλιέων οἱ βασιλεῖς, καὶ ἐν τῇ τελευτῇ οὐκ αἰσχύνονται, ἀλλὰ καὶ ἐγκαλλωπίζονται, οὐ μόνον αὐτοὶ, ἀλλὰ καὶ οἱ ἔκγονοι ἐκείνων. Καὶ ἔσται, φησὶν, ἡ ἀνάπαυσις αὐτοῦ τιμῇ (Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Πρὸς τὸν Ἰουδαῖον καὶ Ἑλληνας 9, PG 48, 825· πρβλ. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Πρὸς Κορινθίους Β΄ Ἐπιστολὴν, Ὁμιλία 26, PG 61, 582).

128. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 140.

129. Πρβλ. Φειδᾶ, Ἐκκλ. Ἱστορία Ι, σ. 345 κ.ἑξ.

130. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 141.

131. Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 58-59.

132. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 140.

παρατηρήσεως αὐτῆς θὰ καταδειχθῇ στὴ συνέχεια, ἀλλὰ ἐκ τῶν πραγμάτων ἢ θέσης αὐτῆ γεννᾶ σειρὰ ἀπὸ ἐρωτήματα. Ποιὰ ἦταν ἡ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὴν ἱεραποστολικὴ δράση τοῦ ἀποστόλου πρὸ τοῦ 336; Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς συνέδεσε τὴν πόλη τῆς Πάτρας ἢ τῆς Κωνσταντινουπόλεως μὲ τὴν ἀνδρειο ἀποστολικότητα μὲ τὸν τρόπο πού τὴν κατανοεῖ ὁ Δνορνίκ; Πῶς κατανοεῖ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς τὴν ἀποστολικότητα; Προσεγγίζοντας αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα ὀφείλουμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἀναγνωρίζει στὸ πρόσωπο τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα ἕναν ἀπὸ τοὺς βασικοὺς θεμελιωτὲς τῆς χριστιανικῆς πίστεως στὴν Ἀνατολή. Αὐτὸ ὀδηγεῖ τὸν Κύρου Θεοδώρητο (386-457) νὰ τονίξῃ ὅτι ὁ ἀπ. Ἀνδρέας ὑπῆρξε ἀπὸ τοὺς βασικοὺς ἐργάτες τοῦ εὐαγγελικοῦ κηρύγματος<sup>133</sup>.

Ἡ ἔναρξη τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα καταγράφεται στὸ λεγόμενο Εὐαγγέλιο τοῦ Πέτρου<sup>134</sup>. Τὸ κείμενο συνεγράφη περίπου τὸ 150 καὶ προέρχεται μᾶλλον ἀπὸ κύκλους δοκητιστῶν παρὰ γνωστικῶν<sup>135</sup>, ἐνῶ τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα δὲν διασαφηνίζει τὸ γεωγραφικὸ χῶρο δράσεως τοῦ ἀποστόλου. Ἐν τούτοις, ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀρχαία παράδοση τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὴν ἱεραποστολικὴ δράση τοῦ Ἀνδρέα. Ὁ ἀμφιβόλου ἱστορικῆς ἀξιοπιστίας Ἱεραπόλεως Παπίας (π. 100-130) διασώζει τὴν πληροφορία ὅτι ὁ Ἀνδρέας μὲ τοὺς ἀποστόλους Ματθαῖο καὶ Ἰωάννη ἔδρασαν στὴν περιοχὴ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας<sup>136</sup>. Τὴν πληροφορία αὐτὴν τὴν ἐπαναλαμβάνει καὶ τὸ ἀπόκρυφο κείμενο τῶν Πράξεων τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα, ἐνῶ τὸ ἴδιο κείμενο ἐπιβεβαιώνει καὶ τὴ δράσι τοῦ ἀποστόλου στὴ Βιθυνία<sup>137</sup>. Παρατηροῦμε λοιπὸν, ὅτι στὴν παράδοση πού καταγράφηκε ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ Α' χριστιανικοῦ αἰῶνα μέχρι καὶ τὸ τέλος τοῦ Β', ὑπάρχει συμφωνία γιὰ τὸν εὐρύτερο ἱεραποστολικὸ χῶρο δράσεως τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα.

Ἡ συριακὴ μετάφραση τῆς Διδασκαλίας τῶν Ἀποστόλων (Doctrina Apostolorum)<sup>138</sup> διασώζει τὴν πληροφορία ὅτι ὁ ἀπ. Ἀνδρέας κήρυξε στὴ

133. Θεοδώρητου Κύρου, Ὑπομνήματα, PG 81, 1548.

134. Βλ. Peterson, Andrew, σ. 6.

135. Τὸ δοκητικὸ χαρακτῆρα τοῦ κειμένου καταδίκασε ἔντονα ὁ Σεραπίων Ἀντιοχείας (192-212). Βλ. Εὐσεβίου, Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 12, 2-6.

136. Εὐσεβίου, Ἐκκλ. Ἱστορία 3, 1, 1· πρβλ. Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 81.

137. Ἀνδρέου Πράξεις 15, AA 15.

138. Ἡ Διδασκαλία τῶν Ἀποστόλων (Doctrina Apostolorum) εἶναι ἕνα πολυπύχιο κείμενο τὸ ὁποῖο διασώζει μία σειρὰ ἀπὸ παραδόσεις τῆς ἀποστολικῆς περιόδου, ὅπως καὶ ὁ περιγραφικὸς τίτλος τοῦ ἔργου ἀποκαλύπτει: ὅταν ὁ Χριστὸς ἀνελήφθη στὸν Πατέρα του, καὶ πῶς οἱ ἀπόστολοι ἔλαβαν τὸ χάρισμα τοῦ Πνεύματος, καὶ



Νίκαια, τῆ Νικομήδεια, τῆ Βιθυνία καί τῆ Γοθθία<sup>139</sup>. Ὁ Dvornik ὑποστήρι-

περὶ τῶν χειροτονιῶν καὶ τῶν νόμων τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ποῦ ὁ καθένας ἀπὸ τοὺς ἀποστόλους πῆγε, καὶ ἀπὸ ποιῶν οἱ περιοχὲς ποῦ ἀνήκουν στοὺς Ρωμαίους ἔλαβαν τὴν ἱερωσύνη (Doctrina Apostolorum, σ. 24). Ἄν δεχθῶμε ὅτι ὁ τίτλος ἀποτελεῖ σημεῖωμα τοῦ τελευταίου ἐκδότη τοῦ ἔργου, τότε ἡ σημείωση περὶ τῶν ρωμαϊκῶν ἐδαφῶν προσδιορίζει τὸ post quem τῆς ἐκδόσεως. Τὰ ρωμαϊκὰ ἐδάφη ποῦ τὸ ἔργο προσδιορίζει εἶναι ἡ Παλαιστίνη, ἡ Αἴγυπτος, ἡ Ἀντιόχεια, ἡ Συρία, ἡ Κίλικία, ἡ Γαλατία, ὁ Πόντος, ἡ Ἰταλία, ἡ Ἰσπανία, ἡ Βρετανία, Γαλλία, ἡ χερσόνησος τοῦ Αἴμου, ἡ Μικρὰ Ἀσία, ἡ Βιθυνία, ἡ Γοθθία καὶ ἡ Θράκη (Doctrina Apostolorum σ. 33-34). Ὁ συγγραφέας διακρίνει τὴν Ἰνδία, τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Μεσοποταμίας καὶ τὶς χώρες τῶν βαρβάρων ἀπὸ τὰ ρωμαϊκὰ ἐδάφη (Doctrina Apostolorum, σ. 34). Ἄξιοσημείωτος εἶναι καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ ἴδιος ἀναφέρεται στὸ λειτούργημα τῆς ἐπισκοπῆς ἀπὸ τοὺς ἄμεσους διαδόχους τῶν ἀποστόλων. Συγκεκριμένα κάνει λόγο γιὰ *ὁδηγούς καὶ κυβερνήτες* τῆς κάθε τοπικῆς ἐκκλησίας· *καὶ μετὰ τὸ θάνατο τῶν ἀποστόλων ὑπῆρχαν ὁδηγοὶ καὶ κυβερνήτες στὶς ἐκκλησίες, καὶ οἳδήποτε οἱ ἀπόστολοι τοὺς παρέδωσαν καὶ αὐτοὶ παρέλαβαν ἀπὸ τοὺς ἀποστόλους, αὐτὰ δίδαξαν* (ἐνν.: οἱ διάδοχοι τῶν ἀποστόλων) *στὸ λαὸ σὲ κάθε στιγμή τῆς ζωῆς τους* (Doctrina Apostolorum, σ. 32). Ὅπως παρατηρεῖ ὁ ἐκδότης τοῦ ἔργου William Cureton (1808-1864), αὐτὴ ἡ πρόταση ὑποδηλώνει ὅτι τὸ ἔργο συνεγράφη πρὸ τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ ἐπισκοπικοῦ ἑξιστάματος στὴν Ἀνατολή (Cureton, Ancient Syriac Documents, σ. 171-172). Κατὰ τὴν ἀποψή μας πράγματι, ἡ ὅλη διατύπωση ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀρχαιότητα τῆς συγγραφῆς, ἀλλὰ τοποθετεῖ τὸ συγγραφεὶα στὰ ὅρια μεταξὺ τῆς γενιᾶς τῶν ἄμεσων διαδόχων τῶν ἀποστόλων, δηλαδὴ τῆς τάξεως τῶν προφητῶν, καὶ αὐτῆς τῶν ἐπισκόπων. Αὐτὸ φαίνεται ἰδιαίτερος καὶ ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῶν κανόνων (βλ. Doctrina Apostolorum, σ. 25-30).

Ὡς ἐκ τούτου θεωροῦμε ὅτι τὸ ἔργο συνεγράφη τὸ α' μισὸ τοῦ Β' αἰώνα, στὴν περιοχὴ τῆς νότιας Συρίας. Τὸ ἔργο ἐκδόθηκε τὸ 1864 ἀπὸ τὸν W. Wright, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Cureton. Ὁ Cureton γιὰ τὴν ἐκδοσὴ χρησιμοποίησε τὸ συριακὸ κώδικα 14.644, f. 10, τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου καὶ τὸν ἀντιπαρέβαλε μὲ τὸν κώδικα 14.531, f. 100, τοῦ ἴδιου Μουσείου, τὸν ὁποῖο χρησιμοποίησε ὁ Lagarde γιὰ νὰ ἐκδώσῃ τὴν Doctrina Thadaei (A. de Lagarde, Reliquiae Juris Ecclesiastici Antiquissimae, Vienna, 1856), στὴν ὁποία συμπεριέλαβε τὸ ἀνώτερο ἔργο χωρὶς νὰ τὸ διακρίνῃ. Ἡ Doctrina Apostolorum δὲν θὰ πρέπει νὰ συγγέται μὲ τὴν Doctrina Apostolorum Syriace, ἡ ὁποία εἶναι ἔργο τοῦ α' μισοῦ τοῦ Γ' αἰώνα (βλ. Quasten, Patrology, II, σ. 147-152). Ἡ Doctrina Apostolorum, ἦταν γνωστὴ στοὺς ἀρχαίους χριστιανούς συγγραφεῖς καὶ μάλιστα οἱ κανόνες τῆς συνδέονταν μὲ τὶς ἀποφάσεις τῆς Ἀποστολικῆς Συνόδου τῶν Ἱεροσολύμων (48), ἐνῶ τὴν ἀναφέρει καὶ ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός (βλ. Cureton, Ancient Syriac Documents, σ. 166-167).

139. Doctrina Apostolorum, σ. 34· πρβλ. Flamion, Les Actes apocryphes, σ. 242· Τρεμπέλα, Ἀνδρέας, σ. 18· Prieur, Acta Andreae, CCSA 5, 67· Dvornik, Apostolicity, σ. 215. Ὁ σύγχρονος ἐκδότης τῆς Doctrina Apostolorum δίνει ἰδιαίτερη σημασία στὴ παράδοση περὶ τοῦ ἁγ. Ἀνδρέα, ὅπως αὐτὴ σώζεται ἀπὸ τὸ συγγραφεὶα

ξε ὅτι τὸ σχετικὸ χωρίο ἐλήφθη ἀπὸ τὸν Ὁριγένη<sup>140</sup>. Τὸ κείμενο, ὅμως, ποὺ ἔχουμε εἶναι σαφῶς πιὸ διευρυμένο ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο τοῦ Ὁριγένη. Κατὰ συνέπεια διατηρεῖ ἢ καλύπτεται διασώζει τὴν ἴδια παράδοσι (πιθανότατα ἀντιοχειανὴ), ἀπὸ τὴν ὁποία ἄντλησε τὴν πληροφορία του καὶ ὁ μέγας ἐκκλησιαστικὸς συγγραφέας. Περιέργως ὁ Ὁριγένης (185-253)<sup>141</sup>, ὁ ὁποῖος καὶ ἐπισκέφθηκε τὴν Ἑλλάδα, δὲν διασώζει κάποια πληροφορία γιὰ τὸ μαρτύριο τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα στὴν Πάτρα. Ἀντιθέτως παραδίδει τὴν πληροφορία τῆς ἱεραποστολικῆς δράσεως τοῦ ἀποστόλου στὴ Σκυθία, σύμφωνα μὲ τὴν προαναφερθεῖσα παράδοσι<sup>142</sup>. Ἀκριβῶς τὴν ἴδια πληροφορία ἀναπαράγει καὶ ὁ Καισαρείας Εὐσέβιος (π. 315-339) στὴν ἐκκλησιαστικὴ του ἱστορία<sup>143</sup>. Πιθανότατα ὁ Εὐσέβιος χρησιμοποιοῖ ὡς πηγή του τὸν Ὁριγένη ἢ καὶ οἱ δύο χρησιμοποιοῦν τὴν ἴδια ἀρχαία πηγή<sup>144</sup>. Ὁ Εὐσέβιος μάλιστα,

τοῦ ἔργου (βλ. Cureton, *Ancient Syriac Documents*, σ. 172). Ἐντύπωση πάντως προκαλεῖ ἡ πληροφορία ὅτι ὁ ἀπ. Ἀνδρέας ἀπέστειλε ἐπιστολὲς ἀπὸ τὴν Φρυγία (*Doctrina Apostolorum*, σ. 32), οἱ ὁποῖες ὅμως, δὲν διασώθηκαν.

140. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 215.

141. Λαμβάνουμε τὸν Ὁριγένη ὡς ἀρχαιότερη πηγή, ἐπειδὴ τὸ ἀποδιδόμενο στὸν Ρώμης Ἰππόλυτο (†235) χωρίο προέρχεται ἀπὸ νόθο ἔργο. Σύμφωνα μὲ τὸ ἀνωτέρω χωρίο, ὁ ἀπ. Ἀνδρέας, Σκυθίας, Θράκας κηρύχας, ἐσταυρώθη ἐν Πάτραις τῆς Ἀχαΐας ἐπὶ ἐλαίας ὄρθιος, καὶ θάπτεται ἐκεῖ (*Περὶ τῶν 1Β Ἀποστόλων*, PG 10, 952· πρβλ. Κουρίλα, *Heraclea Sacra*, σ. 11). Ὡς ἐκ τούτου τὸ ἀνωτέρω ἀπόσπασμα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χρησιμοποιοῦν ὡς ἀμευδῆ πηγή ἱστορικῆς ἔρευνας.

142. Τῶν δὲ ἱερῶν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἀποστόλων τε καὶ μαθητῶν ἐφ' ἅσας διασπαρέντων τὴν οἰκουμένην, Θωμᾶς, μὲν, ὡς ἡ παράδοσις περιέχει, τὴν Παρθίαν εἴληχεν, Ἀνδρέας δὲ τὴν Σκυθίαν (*Ὁριγένους, Εἰς τὴν Γένεσιν ἐκλογαί*, PG 12, 92). Πρβλ. Πατρινέλη, Ἀνδρέας, 665.

143. Εὐσεβίου, Ἐκκλ. Ἱστορία 3, 1, 1· πρβλ. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 197-198.

144. Ὁ Peter Peterson (Andrew, σ. 7) θεωρεῖ ὅτι οἱ δύο ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς ἔχουν ἐπηρεασθῆ ἀπὸ τὸ ἀπόκρυφο ἔργο Πράξεις Ἀνδρέου καὶ Μαθθία εἰς τὴν πόλιν τῶν ἀνθρωποφάγων (AAA 2', σ. 65-116). Ὁ Παναγιώτης Χρήστου σημειώνει ὅτι εἶναι ὄθεν πιθανὸν ὅτι Ὁριγένης εἶχεν ὑπ' ὄψιν του ἀρχαιότερας Πράξεις τοῦ Ἀνδρέου, αἱ ὁποῖαι ἐχρησίμευσαν ὡς πηγή τοῦ παρόντος συγγράμματος (Χρήστου, Ἀνδρέας, 400). Ὁ Εὐλόγιος Κουρίλας πάλι, παρατηρεῖ ὅτι ὁ Καισαρείας Εὐσέβιος σημειώνει μόνον τὴ Σκυθία ὡς τόπο δράσεως τοῦ ἀποστόλου, παρότι γνῶριζε τίς ἀπόκρυφες πράξεις καὶ τὸ μαρτύριό του στὴν Πάτρα (Κουρίλα, *Heraclea Sacra*, σ. 7). Ἀλλὰ ἦταν φυσικὸ ὁ Εὐσέβιος ποὺ γνῶριζε τὴν ἀπόκρυφη παράδοσι, νὰ μὴ τὴν ἀξιοποιεῖ, ἐπειδὴ δὲν ἀναγνωρίζοταν ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία (βλ. Εὐσεβίου, Ἐκκλ. Ἱστορία 3, 25, 6-7). Βέβαια, τόσο ὁ Ὁριγένης ὅσο καὶ ὁ Εὐσέβιος σημειώνουν ὅτι ἡ πληροφορία τους προέρχεται ἀπὸ τὴν παράδοσι. Αὐτὸ, ὅμως, δὲν σημαίνει ὅτι ἀναφέρονται στὸ ἀπόκρυφο ἔργο Πράξεις Ἀνδρέου καὶ Μαθθία, ἀφοῦ ὁ ἱστορικὸς πυρήνας

διασώζει τὴν πληροφορία ὅτι ὁ περίφημος Ἱεραπόλεως Πατίας στὸ ἔργο του Λογίων κυριακῶν ἐξηγήσεως εἶχε συμπεριλάβει καὶ τὸ κήρυγμα τοῦ ἁπ. Ἀνδρέα<sup>145</sup>, τὸν ὁποῖο καὶ θέτει πρῶτο στὴ σειρά τῶν πηγῶν του. Ὁ Πατίας ἰσχυρίζεται ὅτι εἶχε καταγράψει τὸ κήρυγμα τοῦ ἁπ. Ἀνδρέα στὴ Μικρὰ Ἀσία. Ὁ Εὐχέριος Λουγδούνων (π. †450) πάλι, ὁ ὁποῖος σημειώνει ὅτι ὁ ἁπ. Andreas Scythas praedicatione mollivit<sup>146</sup>, πρέπει νὰ διασώζη κάποια ἀρχαία πηγή, ὅπως αὐτὴ διασώθηκε στὴ μικρασιατικῆς προελεύσεως παράδοση τῆς ἐκκλησίας του. Ἀντιθέτως ὁ ἅγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος (329-389) ἀναφέρει ὅτι ὁ ἁπ. Ἀνδρέας ἔδρασε στὴν Ἥπειρο, καὶ συνδέει τὸν Εὐαγγελιστὴ Λουκᾶ μὲ τὴν Ἀχαΐα<sup>147</sup>, ἐνῶ ὁ ἐκ τῶν διαδόχων του ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος (398-404) ὀνομαζέει τὴ βασιλεύουσα πόλη τῶν ἀποστόλων<sup>148</sup>, καὶ ἐμμέσως ὑπεισέρχεται στὸ περιεχόμενο τῆς ἀνδρείου ἀποστολικότητος τοῦ θρόνου του. Ὁ τελευταῖος δὲν ἀναφέρεται ἐπίσης, καθόλου στὴ παράδοσι τῆς Πάτρας, ὡς τοῦ τόπου

τῶν Πράξεων καὶ τῆς πηγῆς τῶν δύο ἀνωτέρω ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων εἶναι κοινός (προφανῶς ἡ Ἰωάννηςος παράδοσι τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας). Παράδοσι τὴν ὁποία ὅπως εἶδαμε, διασώζει τὸ ἀρχαῖο ἔργο *Doctrina Apostolorum*.

145. Εὐσεβίου, Ἐκκλ. Ἱστορία 3, 39, 4· πρβλ. Χρήστου, Ἀνδρέας 400.

146. Εὐχερίου Λουγδούνων, *Instructionum ad Salonium, libri duo*, PL 50, 809<sup>c</sup>· πρβλ. Peterson, Andrew, σ. 11.

147. Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγος λγ', πρὸς Ἀρειανούς, καὶ εἰς ἑαυτὸν, PG 36, 228· πρβλ. Dvorņik, Apostolicity, σ. 146· Πατρινέλη, Ἀνδρέας, 665· Prieur, *Acta Andrae*, CCSA 5, 67.

148. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Πρὸς τοὺς καταλείψαντας, PG 56, 264. Ὁ ἱ. Χρυσόστομος ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸ λαὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐρωτᾷ: *ταῦτα ἢ πόλις τῶν ἀποστόλων; ταῦτα ἢ τοιοῦτον λαβοῦσα ὑποφήτην;* Τὸ χωρίο εἶναι ἀπὸ τὰ πλέον δυσερμήνευτα. Εἶναι γενικὰ ἀποδεκτὸ ὅτι μὲ τὸν τίτλο ὑποφήτην ὁ ἱ. Χρυσόστομος ὑπονοεῖ τὸν ἁπ. Ἀνδρέα (πρβλ. Χρήστου, Ἀνδρέας, 401· Dvorņik, Apostolicity, σ. 142-143). Ἐπειδὴ σήμερα γνωρίζουμε ὅτι τουλάχιστον γιὰ τὴν ἀντιοχειανὴ παράδοσι (βλ. Φειδᾶ, Ἰωάννηςος ἀποστολικότης, σ. 65-75) καὶ ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης συνυπολογιζόταν στοὺς ἀποστόλους ποὺ δίδαξαν στὴν πόλη τοῦ Βυζαντίου, δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε τὴν πιθανότητα ὁ ἱ. Χρυσόστομος νὰ ἀναφέρεται σὲ αὐτόν. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι οἱ ἀπόστολοι ποὺ δίδαξαν στὸ Βυζάντιο προσδιορίζονται σὲ ἀριθμὸ μεγαλύτερο τοῦ ἐνός (Φειδᾶ, Ἰωάννηςος ἀποστολικότης, σ. 62). Στὴ συνέχεια μάλιστα τοῦ λόγου, ἀναφέρεται ὀνομαστικὰ στοὺς ἀποστόλους Πέτρο, Ἀνδρέα, Παῦλο καὶ Τιμόθεο (Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Πρὸς τοὺς καταλείψαντας, PG 56, 265), οἱ ὁποῖοι συνδέονται ἄμεσα μὲ τὸ ἀποστολικὸ κήρυγμα τῆς εὐρύτερης δικαιοδοσίας τοῦ ἀποστολικοῦ θρόνου τῆς νέας Ρώμης. Τὴ μνήμη τῶν ἀνωτέρω ἁγίων ἡ ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως τιμοῦσε στὸ ναὸ τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων, ἐνῶ λείψανα τῶν Ἀνδρέα καὶ Τιμοθέου εἶχαν ἤδη μεταφερθῆ στὴν Κωνσταντινούπολη.

τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου. Ἐν συνόλῳ τὰ ἀνωτέρω φανερῶνουν ὅτι παρὰ τὴν ἀπόπειρα συγχρόνων ἐρευνητῶν νὰ ἐρμηνευτῇ<sup>149</sup> ἡ ἀρχαία παράδοση τῆς ἱεραποστολικῆς δράσεως τοῦ ἁπ. Ἀνδρέα στὴν βόρεια Μικρὰ Ἀσία καὶ στὴ Θράκη μὲ τρόπο διαφορετικό ἀπὸ αὐτὸν τῶν πηγῶν τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων, ἡ ὅλη ἐρευνα καταδεικνύει ὅτι στὴν περιοχὴ ποὺ οἱ ἀρχαῖες πηγές προσδιορίζουν, ὀριοθετεῖται ὁ χώρος δράσεως τοῦ ἁπ. Ἀνδρέα.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ προαναφερθεὶς ἁγ. Παυλῖνος (350-431) σημειώνει ὅτι ὁ Θεὸς ἔδωσε στὴν Πάτρα τὸν Ἀνδρέα καὶ τὴν Ἐφεσο τὸν Ἰωάννη<sup>150</sup>. Ὁ Βρεσκίας Φιλᾶστριος († 387) σημειώνει ὅτι ὁ ἁπ. Ἀνδρέας ἔδρασε ἀπὸ τὸν Πόντο μέχρι τὴν Ἑλλάδα<sup>151</sup>. Ὁ Βρεσκίας Γαυδέντιος († 420) δέχεται ὅτι ὁ ἁπ. Ἀνδρέας μαρτύρησε στὴν Ἀχαΐα<sup>152</sup>, θέση ἡ ὁποία θὰ πρέπει νὰ συνδυασθῇ καὶ μὲ τὴ δωρεὰ λειψάνων τοῦ ἀποστόλου στὴν ἐκκλησίᾳ του<sup>153</sup>. Ἀντίστοιχα ὁ συγγραφέας τῶν κειμένων ποὺ δημοσιεύθηκαν μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Τύρου Δωροθέου σημειώνει γιὰ τὸν ἅγιο ὅτι ἐτάφη ἐν Πάτραις τῆς Ἀχαΐας σταυρωθεὶς ὑπὸ Αἰγεάτου<sup>154</sup>. Ὁ ἁγ. Ἰερωνύμος (342-420) τοποθετεῖ τὸν ἁπ. Ἀνδρέα στὴν Ἀχαΐα<sup>155</sup>. Ὁ Κύρου Θεοδώρητος (386-458) σημειώνει ὅτι οὕτως ὁ θεσπέσιος Ἀνδρέας τὴν Ἑλλάδα ταῖς τῆς θεογονίας ἀκτίσι κατηύγασεν<sup>156</sup>. Ὁ Βασίλειος Σελευκείας (π. 431-468) στοῦ Ἐγκώμιό<sup>157</sup> του στοὺν ἁπ. Ἀνδρέα, τὸ ὅποιο τιτλοφορεῖται ὡς ἔργο τοῦ Μ. Ἀθανασίου,

149. Πρβλ. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 200 κ.ἑξ.

150. Παυλῖνου Νόλης, *Carmen* 19, 78, CSEL 30, 121· Παυλῖνου Νόλης, *Carmen* 19, 336, CSEL 30, 130· Παυλῖνου Νόλης, *Carmen* 27, 406-410, CSEL 30, 280· πρβλ. Θωμοπούλου, *Ἱστορία Πατρῶν*, σ. 176-181.

151. Φιλᾶστρίου Βρεσκίας, *Liber de Haeresibus* 88, 5-7, CCLS 9, 355-256· PL12, 1199-1200.

152. *Andreas et Loucas apud Patras Achaiae ciuitatem vonsummati referuntur* (Γαυδεντίου Βρεσκίας, *Sermo* 17, de diversis capitulis septimus, PL 20, 963<sup>A</sup>).

153. Πρβλ. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 150.

154. Δωροθέου, *Σύγγραμμα* σ. 154<sup>1-2</sup>· πρβλ. Ἐπιφανίου, *Τὰ ὀνόματα τῶν δώδεκα ἀποστόλων*, σ. 109.

155. Ἰερωνύμου, *Epistola* 59, ad Marcellam 5, PL 22, 589· πρβλ. Κουρίλα, *Heraclea Sacra*, σ. 12.

156. Θεοδώρητου Κύρου, *Ἐρμηνεῖα εἰς τοὺς ψαλμοὺς*, PG 80, 1805-1808· Κουρίλα, *Heraclea Sacra*, σ. 8· Dvornik, *Apostolicity*, σ. 148· Peterson, *Andrew*, σ. 12· Πατρινέλη, *Ἀνδρέας*, 665.

157. Βασιλείου Σελευκείας, *Ἐγκώμιον Ἀνδρέου*, PG 28, 1101-1108· CPG III, 2281· BHG 107.

ἀναφέρεται στό μαρτύριο τοῦ ἀποστόλου στήν Ἀχαΐα<sup>158</sup>, χωρίς νά σημειώ-  
νη τήν παράδοση τοῦ Βυζαντίου. Ὁ ἐν ἁγίοις πάπας Γρηγόριος Α΄ (590-  
604) ἀναφέρεται στό ἱεραποστολικό ἔργο τοῦ Ἀνδρέα στήν Ἀχαΐα<sup>159</sup>. Ὁ ἁγ.  
Γρηγόριος Τουρώνης († 595) ἐπίσης ἀναφέρεται στό μαρτύριο στήν Πά-  
τρα<sup>160</sup>. Ὁ Βενάτιος Φουρτουνάτος (π. †600) καταγράφει τό μαρτύριο τοῦ  
Ἀνδρέα στήν Ἀχαΐα<sup>161</sup>. Ὁ ἁγ. Ἰσίδωρος Σεβίλλης († 636) ἀναφέρεται τόσο  
στή δρᾶσι τοῦ ἀποστόλου στή Σκυθία καί τήν Ἀχαΐα, ὅσο καί στό μαρτύ-  
ριό του στήν Πάτρα<sup>162</sup>. Τήν πληροφορία γιά τό μαρτύριο τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα  
στήν Ἀχαΐα ἐπαναλαμβάνει καί ἡ Γοτθική πηγὴ<sup>163</sup>. Τέλος, τό Πασχάλιο  
Χρονικό δὲν ἀναφέρει καθόλου τὸν τόπο ταφῆς τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα, παρὰ μό-  
νο στό γεγονός τῆς ἀνακομιδῆς τῶν λειψάνων στήν Κωνσταντινούπολι<sup>164</sup>.

Ἀπὸ τὴν καταγραφή τῶν ἀνωτέρω θέσεων εἶναι εὐδιάκριτο ὅτι ὅλοι  
οἱ συγγραφεῖς ποὺ ἀναφέρονται στὸν ἀπ. Ἀνδρέα πρὸ τοῦ 336 (Doctrina  
Apostolorum, Ἱεραπόλεως Παπίας, Ὠριγένης, Καισαρείας Εὐσέβιος), ἔτους  
ἀνακομιδῆς μέρους τῶν λειψάνων τοῦ στήν Κωνσταντινούπολι, καταγρά-  
-

158. Βασιλείου Σελευκείας, Ἐγκώμιον Ἀνδρέου, PG 28, 1108· πρβλ.  
Dvornik, Apostolicity, σ. 148· Peterson, Andrew, σ. 10· Πατρινέλη, Ἀνδρέας,  
665.

159. Γρηγορίου Ρώμης, Homilia XVII, PL 76, 1148<sup>b</sup>.

160. Γρηγορίου Τουρώνης, Βίος ἀπ. Ἀνδρέου, CCSA 6, 565 κ.ἑξ.· Γρηγο-  
ρίου Τουρώνης, Libri Miraculorum, PL 71, 731-733.

161. Βενάτιου Φουρτουνάτου, Miscellanea, PL 88, 270.

162. Lipsius, Die Apocryphen I, 609.

163. Breviarium Gothicum, in festivitate sancti Andreae apostoli, PL 86, 1262-  
1267.

164. Πασχάλιον Χρονικόν, σ. 542. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ συμφωνία τῶν πηγῶν  
γιά τό θέμα. Ὁ ἑλληνοσυριακός κατάλογος, ὁ ὁποῖος διασώζει τὴ συροπαλαιστινιακὴ  
παράδοση, σημειώνει: Ἀνδρέας ὁ ἀδελφός Σίμωνος Πέτρου, κηρύξας ἐν τῇ Ἑλλάδι εἰς  
Πάτρας τελειοῦται ὑπὸ τοῦ Αἰγεάτου (Ἄνωνύμου, Ὀνόματα, σ. 171). Ὁ Ψευδο-Συ-  
μεών ὁ Λογοθέτης, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖ ὡς πηγὴ τὸν ἀνωτέρω κατάλογο καί τὸν κα-  
τάλογο τοῦ Δωροθέου, σημειώνει: Ἀνδρέας ... ἐν Ἀχαΐα ἤτοι ἐν Πάτραις τῆς Πελο-  
ποννήσου ὑπὸ Αἰγεάτου τοῦ ἡγεμόνος σταυρωθεὶς καταλύει τὸν βίον (Συμμεῶν  
(Ψευδο), Ἀπόστολοι, σ. 177). Πρβλ. Ἀνδρέας δὲ ἀδελφός αὐτοῦ, ὡς οἱ πρὸ ἡμῶν  
παραεδώκασιν, ἐκήρυξε Σκύθαις καὶ Σογδιανοῖς καὶ Γορσίνοις καὶ ἐν Σεβαστοπόλει τῇ  
μεγάλῃ, ὅπου ἐστὶν ἡ παρεμβολὴ Ἀψαρος καὶ Ὑσσου λιμῆν καὶ Φᾶσις ποταμός, ἐνθα  
οἰκοῦσιν Αἰθίοπες, θάπτεται δὲ ἐν Πάτραις τῆς Ἀχαΐας σταυρῶ προσδεθεὶς ὑπὸ Αἰγέα  
τοῦ Βασιλέως Πατρῶν (Ἐπιφανίου, Τὰ ὀνόματα τῶν δώδεκα ἀποστόλων, σ. 108-  
109. Ὁ Th. Schermann συγκέντρωσε τίς διάσπαρτες ἀναφορὲς γιά τὴν Πάτρα ὡς τό-  
που ταφῆς τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα, βλ. Schermann, Prophetarum, σ. 212-217· Peterson,  
Andrew, σ. 15.

φουν ἀποκλειστικά τὴν ἱεραποστολική του δράσι στὴ Σκυθία. Ἀντίστοιχα οἱ σύγχρονοι τοῦ 336 καὶ οἱ μεταγενέστεροι συγγραφεῖς (Νόλης Παυλῖνος, Βρεσκίας Φιλάστριος, Κύρου Θεοδώρητος, Σελευκείας Βασίλειος, Ρώμης Γρηγόριος Α΄, Τουρώνης Γρηγόριος, Σεβίλλης Ἰσίδωρος, κ.ἄ.) ἀναφέρονται στὴ δράσι καὶ τὸ μαρτύριο στὴν Πάτρα, παρέχοντας παράλληλα καὶ ἄλλες πληροφορίες. Ὁ πολὺς Dvornik θεωρεῖ ὅτι οἱ συγγραφεῖς ποὺ ἀναφέρονται στὸ μαρτύριο τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα στὴν Πάτρα ἔχουν ἐπηρεαστῆ ἀπὸ τὴν ἀπόκρυφη παράδοσι.<sup>165</sup> Ἐμεῖς, ὅμως, παρατηρήσαμε ὅτι ὅλες οἱ ἀναφορὲς στὸ μαρτύριο γίνονται μετὰ τὴν ἀνακομιδὴ τοῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου (336). Ἄρα ἡ ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων ἔλαβε τέτοια διάδοσι, ὥστε ἐπηρεάσε τὸ σύνολο τῶν μεταγενεστέρων συγγραφέων. Ὅπως μάλιστα παρατηρεῖ ὁ Peter Peterson, στοὺς δυτικούς συγγραφεῖς μετὰ τὸν Ε΄ αἰῶνα συναντᾶ κανεῖς τόσο τὴν παράδοσι τῆς Σκυθίας ὅσο καὶ τὴν παράδοσι τοῦ μαρτυρίου (στὴν Πάτρα)<sup>166</sup>. Βέβαια, τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ὁριγένης δὲν ἀναφέρεται στὸ μαρτύριο τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα, δὲν σημαίνει ὅτι δὲν τὸ γνωρίζεῖ ἢ ὅτι δὲν ὑπῆρξε<sup>167</sup>. Ἀντιθέτως δὲν εἶχε ἀνάγκη νὰ σημειώσῃ κάτι τὸ ὁποῖο ἦταν τόσο γνωστὸ σὲ ὅλους τοὺς χριστιανούς ἐξ αἰτίας τῆς ἰδιαιτέρας θέσεως τοῦ μάρτυρα. Ἐν τούτοις, ὁ Dvornik ἀρνεῖται ὅτι ὁ ἀπ. Ἀνδρέας μαρτύρησε στὴν Πάτρα καὶ θεωρεῖ τὴν παράδοσι αὐτὴ ὡς πλάγι τῶν μεταγενεστέρων<sup>168</sup>.

#### δ. Ὁ ἀπ. Ἀνδρέας στὴν ἀπόκρυφη παράδοσι

Τὸ ζήτημα τοῦ Κανόνα τῆς Κ.Δ. ἔκλεισε τὸν Δ΄ αἰῶνα μὲ τὴ συλλογὴ τῶν 27 κανονικῶν βιβλίων σὲ ἐνιαίους κώδικες<sup>169</sup>. Ἡ ἀνάγκη τοῦ Κανόνα διεφάνη ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ παρουσιάστηκαν «χριστιανικά» κείμενα μὲ αἰρετικὸ ἢ μυθιστορηματικὸ περιεχόμενο. Στὸ α΄ μισὸ τοῦ Δ΄ αἰῶνα ὁ καισαρεῖας Εὐσεβῖος<sup>170</sup> εὐθέως ἔκανε λόγο γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀπόκρυφης πα-

165. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 217.

166. Peterson, Andrew, σ. 16· πρβλ. Χρήστου, Ἀνδρέας, 400· Πατρῶνου, Ἀνδρέας, σ. 34-35.

167. Ὁ Dvornik ὑποστηρίζει ὅτι ἀφοῦ δὲν τὸν ἀναφέρει ὁ Ὁριγένης, δὲν ὑπῆρχε στὴν ἐποχὴ τοῦ παράδοσι γιὰ τὸ μαρτύριο τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα στὴν Πάτρα (Dvornik, *Apostolicity*, σ. 212).

168. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 219-222.

169. Βλ. Ἰωαννίδη, Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Κ.Δ., σ. 478, κ.ἑξ· Φειδᾶ, Ἐκκλ. Ἱστορία I, σ. 180-181· Βούλγαρη, Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Κ.Δ. II, σ. 1183 κ.ἑξ.

170. Εὐσεβίου, Ἐκκλ. Ἱστορία 3, 25, 6· πρβλ. Χρήστου, Ἀνδρέας, 400· Dvornik, *Apostolicity*, σ. 186.

ράδοσης σχετιζομένης με τὸν ἀπ. Ἀνδρέα, τὴν ὁποία ἡ Ἐκκλησία δὲν ἀναγνώριζε. Ὁ Βρεσκιᾶς Φιλάστριος († 387)<sup>171</sup> εἶναι ὁ πρῶτος πού σημείωσε τὴν ὑπαρξὴ μίας παραδόσεως ἀπόκρυφων κειμένων τοῦ ἀπ. Ἀνδρέου, ἡ ὁποία ἂν καὶ προερχόταν ἀπὸ τοὺς μαθητὲς του, στὴ συνέχεια ἀλλοιώθηκε ἀπὸ τοὺς Μανιχαίους<sup>172</sup>. Ὁ Φιλάστριος ἦταν ἀνατολίτης, ἀφοῦ κατὰ πάσα πιθανότητα εἶχε γεννηθῆ στὴν Αἴγυπτο<sup>173</sup>. Ὁ Βαρκελώνης Πακιανὸς (379-392) ἀναφέρει ὅτι καὶ οἱ Μοντανιστὲς χρησιμοποιοῦσαν τὰ ἀπόκρυφα κείμενα περὶ τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα, ἐνῶ συγκαταλέγει τὸν συγγραφέα τοὺς Λεύκιο Χαρίνο μεταξὺ τῶν αἵρετικῶν<sup>174</sup>. Δὲν εἶναι παράδοξο τὸ ἐνδιαφέρον τῶν αἵρετικῶν γιὰ τὸν ἀπ. Ἀνδρέα, καὶ ἰδιαίτερα ὄσων ἀπέπνεαν ἓνα ἄρωμα ἐσωτερικότητας καὶ πνευματικῆς ἀναζητήσεως. Ὁ ἀπ. Ἀνδρέας στὴν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας εἶναι μίᾳ πνευματικῆ μορφῆ, ἡ ὁποία βρίσκεται σὲ ἀπόλυτη θεολογικὴ ἄρμονια μετὰ τὸ τέταρτο Εὐαγγέλιο, καὶ ὅπως ἦταν φυσικὸ ἀξιοποιήθηκε στὸ ἐπ' ἄκρον ἀπὸ αὐτὲς τὶς αἵρετικὲς ὁμάδες μετὰ σκοπὸ νὰ προσελκύσουν ὄσους εἶχαν τέτοιες ἀναζητήσεις.

Ὁ ἅγ. Ἐπιφάνιος Σαλαμίνος (367-403) εἶναι διαφωτιστικότερος ἀπὸ τοὺς προηγούμενους. Περιγράφει τὴν ἀπόπειρα ἀλλοιώσεως καὶ παραχρᾶξως τοῦ Εὐαγγελίου ἀπὸ τοὺς αἵρετικούς, ἐνῶ μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀναφέρεται καὶ στὸν γνωστὸ Λεύκιο Χαρίνο. Ὁ τελευταῖος ἐπιχείρησε τὴν ἀλλοίωση τῶν Εὐαγγελίων μέσῳ τῆς συγγραφῆς ἀπόκρυφων ἔργων<sup>175</sup>. Ὁ Ἀφρικανὸς Οὐζάλης Εὐόδιος (Ε' αἰ.) εἶναι κατηγορηματικὸς καὶ θεωρεῖ τὸν Λεύκιο συγγραφέα τῶν συγκεκριμένων ἔργων<sup>176</sup>. Ὁ ἴδιος δείχνει μετὰ παραδείγματα ὅτι τὰ κείμενα εἶναι αἵρετικά. Ὁ ἱ. Αὐγουστίνος (396-430), ὁ

171. Φιλαστρίου Βρεσκιᾶς, *Liber de Haeresibus* 88, 5-7, CCSL 9, 255-256· PL12, 1199-1200· Πρβλ. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 187-188· Peterson, Andrew, σ. 8-9· Πατρῶνου, Ἀνδρέας, σ. 33-35.

172. Γιὰ τὸν Μανιχαϊσμὸ βλ. Δακουρᾶ, *Μανιχαϊσμός*, 503-532. Εἶναι αξιοσημείωτο ὅτι οἱ Μανιχαῖοι ἀνάμεσα στὰ κανονικὰ τοὺς ἔργα εἶχαν καὶ μίᾳ συλλογῇ Πράξεων σὲ πέντε βιβλία, Ἰωάννου, Παύλου, Πέτρου, Ἀνδρέα καὶ Θωμᾶ, (Dvornik, *Apostolicity*, σ. 196).

173. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 187.

174. Πακιανὸν Βαρκελώνης, *Epistola I, ad Sympronianum nouatianum*, PL 13, 1053<sup>b</sup>· πρβλ. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 191· Peterson, Andrew, σ. 9.

175. Ἐπιφανίου Σαλαμίνος, *Πανάριον* 51, 6, τ. 2, σ. 255-256· Dvornik, *Apostolicity*, σ. 187.

176. Εὐοδίου Οὐζάλης, *De Fide contra Manichaeos*, PL 42, 1141, 1150· πρβλ. Flamion, *Les Actes apocryphes*, σ. 188· Dvornik, *Apostolicity*, σ. 189· Prieur, *Acta Andreae*, CCSA 5, 26-28.

ὁποῖος ὑπῆρξε πρῶν μανιχαῖος, σημειώνει σὲ ἔργο τοῦ 404 ὅτι ὁ Λεύκιος ἦταν ὁ συγγραφέας τῶν διαφόρων Πράξεων ποὺ κυκλοφοροῦσαν τότε στὴ Δύση<sup>177</sup>. Τὴν ἴδια θέση ἐπαναλαμβάνουν ὁ Ἀστόργης Τουρρίβιος<sup>178</sup> († 460), μία εἰσαγωγή στὸ ἀπόκρυφο ἔργο τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Εὐαγγελιστῆ<sup>179</sup>, καὶ ὁ πάπας Γελάσιος<sup>180</sup> (492-496)<sup>181</sup>. Μόνο ὁ πάπας Ἰννοκέντιος Α΄ (401-417) διαφοροποιεῖται ἀπὸ τοὺς προηγουμένους καὶ θεωρεῖ ὡς συγγραφεῖς τοὺς φιλοσόφους Νεξοχαρίδη καὶ Λεωνίδη<sup>182</sup>, ἂν καὶ ἡ γνησιότητα τοῦ χωρίου ἀμφισβητεῖται.

Τὴ θέση ὅτι ὁ Λεύκιος Χαρίνος ὑπῆρξε ὁ συγγραφέας τῶν πράξεων ἐπανάλαβε στὴν Ἀνατολή μετὰ τὸν Ἐπιφάνιο καὶ ὁ Μ. Φώτιος<sup>183</sup>. Πολλοὶ δυτικοὶ ἀμφισβήτησαν τὴ θέση τοῦ Φωτίου, ὑποστηρίζοντας ὅτι δὲν εἶχε ἄμεση πρόσβαση στὴν πηγὴ ποὺ παραπέμπει<sup>184</sup>, ἐνῶ ὁ Peterson ἀποκλίνει στὴν ἄποψη ὅτι ὁ Μ. Φώτιος ἔλαβε τὶς πληροφορίες του μᾶλλον ἀπὸ δυτικὲς πηγὲς παρὰ ἀπὸ τὸν ἁγ. Ἐπιφάνιο<sup>185</sup>. Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς εἶναι ἐνδιαφέρουσες, ἀλλὰ εἶναι γεγονός ὅτι ἡ ἄμεση πρόσβαση τοῦ Μ. Φωτίου στὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ ἐπέτρεπε νὰ ἔχη αὐτοδύναμο λόγο. Ὁ ἴδιος ἀναφέρει ὅτι διάβασε τὴ συγκεκριμένη συλλογὴ Πράξεων καὶ παραθέτει τὶς θεμελιώδεις ἀποκλίσεις τῆς. Εἶναι προφανές ὅτι ἔχει διαβάσει τὶς Πράξεις Ἀνδρέου, ἀφοῦ σημειώνει ὅτι ὁ συγγραφέας *τους γάμους τε νομίμους ἔθετε, καὶ πᾶσαν γένεσιν πονηρὰν τε καὶ τοῦ πονηροῦ λέγει*<sup>186</sup>. Ὁ Μ. Φώτιος μᾶς διαβεβαιώνει ὅτι διάβασε τὸ ὄνομα τοῦ Λεύκιου Χαρίνου στὸν τίτλο τῆς συλλογῆς<sup>187</sup>. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι δὲν ἔχει τὸν ἁγ. Ἐπιφάνιο ὡς πηγὴ,

177. Αὐγουστίνου Ἰππῶνος, *Contra Felicem* 2, 6. CSEL 25, 833· πρβλ. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 189.

178. Τουρρίβιου Ἀστόργης, *Epistula* 5, PL 54, 694<sup>o</sup>.

179. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 188.

180. *Decretum Gelasianum* 5, PL 59, 162. Τὸ διάταγμα αὐτὸ ἂν καὶ ἀποδίδεται στὸν πάπα Γελάσιο, εἶναι ἔργο τοῦ ΣΤ΄ αἰῶνα. Πρβλ. Ἰωαννίδη, Ἀνδρέας, 663· CPL 1676.

181. Πρβλ. Peterson, *Andrew*, σ. 12.

182. Ἰννοκεντίου Α΄ Ρώμης, *Epistola* VI, PL 20, 502· πρβλ. Χρήστου, Ἀνδρέας, 400· Dvornik, *Apostolicity*, σ. 188.

183. Φωτίου Κωνσταντινουπόλεως, Βιβλιοθήκη 114, PG 103, 389· πρβλ. Τρεμπέλα, Ἀνδρέας, σ. 9· Δετοράκη, Ἀνδρέου Μαρτύριον, σ. 328.

184. Πρβλ. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 190-191.

185. Peterson, *Andrew*, σ. 9.

186. Φωτίου Κωνσταντινουπόλεως, Βιβλιοθήκη 114, PG 103, 389<sup>c-d</sup>· πρβλ. Ἀνδρέου Μαρτύριον 17, CCSA 6, 463-465.

187. Φωτίου Κωνσταντινουπόλεως, Βιβλιοθήκη 114, PG 103, 389<sup>b</sup>.



ἀλλὰ τὴν ἴδια τὴν χειρόγραφη παράδοση. Τέλος, ὅπως καὶ πάλι ὁ Μ. Φώτιος σημειώνει, στὸ βιβλίο τῶν Πράξεων τοῦ Ἰωάννου, ὁ συγγραφέας τους στρέφεται κατὰ τῶν εἰκόνων<sup>188</sup>, κάτι τὸ ὁποῖο προφανῶς ἀξιοποίησαν οἱ εἰκονομάχοι στὸν ἀγῶνα τους κατὰ τῶν ἁγ. εἰκόνων.

Ἐν τούτοις, οἱ περισσότεροι ξένοι ἐρευνητὲς δέχονται ὅτι ὁ Λεῦκιος Χαρίνος συνέγραψε τὶς ἀπόκρυφες Πράξεις τοῦ Εὐαγγελιστῆ Ἰωάννη<sup>189</sup>, χωρὶς, ὅμως, νὰ εἶναι σὲ θέσι νὰ ἀποκλείσουν καὶ τὴν περίπτωση ὅ ἴδιος νὰ εἶναι ὁ συγγραφέας καὶ τῶν ὑπολοίπων Πράξεων. Ἀπὸ τοὺς ὀρθόδοξους ἐρευνητὲς ὁ Παναγιώτης Τρεμπέλας ἀποδέχεται ὅτι ὁ γνωστικός Λεῦκιος ὑπῆρξε ὁ συγγραφέας τόσο τοῦ ἔργου Πράξεις καὶ Μαρτύριον τοῦ ἁγίου ἀποστόλου Ἀνδρέου<sup>190</sup> ὅσο καὶ τῶν Πράξεων Ἀνδρέου καὶ Ματθεῖα εἰς τὴν πόλιν τῶν ἀνθρωποφάγων<sup>191</sup>, ἔργων τῶν ὁποίων τὴ συγγραφή προσδιορίζει στὸ Β' αἰῶνα<sup>192</sup>. Ὁ Βασίλειος Ἰωαννίδης ἀντίστοιχα σημειώνει ὅτι ὁ Λεῦκιος ἠσχολήθη ἰδιαίτερος μὲ τὴν δρᾶσιν τοῦ ἁγ. Ἀνδρέου, ἦν ὅμως ἔχει κατὰ τοιοῦτον μυθιοποιητικὸν τρόπον συνθέσει, ὥστε εἶναι ἀδύνατον νὰ διακρίνη τις, ποῖα ἐκ τῶν ἀναφερομένων γεγονότων εἶναι ἀληθινὴ παράδοσις<sup>193</sup>. Ἀντιθέτως ὁ Πατρινέλης δὲν ἀποδέχεται τὸν Λεῦκιο Χαρίνο ὡς συγγραφέα τῶν συγκεκριμένων ἀπόκρυφων ἔργων<sup>194</sup>, προφανῶς ἐπηρεασμένος ἀπὸ τοὺς δυτικούς. Τὸ γεγονός, ὅμως, ὅτι ὁ Μ. Φώτιος εἶναι τόσο κατηγορηματικὸς γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ συγγραφέα τῶν συγκεκριμένων Πράξεων, μᾶς πείθει ὅτι ὁ γνωστικός Λεῦκιος Χαρίνος εἶναι ὁ συγγραφέας. Ὁ Μ. Φώτιος εἶχε πρόσβαση στὴ χειρόγραφη παράδοση σὲ τέτοιον βαθμὸ πὺ κανεῖς νεώτερος ἐρευνητὴς δὲν θὰ ἀποκτήσῃ ποτέ, γιὰ καθαρὰ ἀντικειμενικούς λόγους. Κατὰ συνέπεια εἶναι δύσκολο νὰ ἀμφισβητηθῇ ἡ θέσι του.

Βέβαια, ἡ ἀπόκρυφη παράδοση γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ ἁγ. Ἀνδρέα εἶναι πλουσιώτατη, ἀλλὰ ἰδιαίτερα περιπλεγμένη. Τὰ κείμενα καὶ οἱ παραλλαγές τους ἔτυχαν σειρά ἐκδόσεων<sup>195</sup> καὶ δὲν εἶναι λίγες οἱ μελέτες πὺ ἔχουν συγγραφῆ γιὰ τὸ θέμα<sup>196</sup>. Ὁ Jean-Marc Prieur στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ

188. Φωτίου Κωνσταντινουπόλεως, Βιβλιοθήκη 114, PG 103, 389<sup>o</sup>.

189. Πρβλ. Peterson, Andrew, σ. 9.

190. Ἀνδρέου Πράξεις καὶ Μαρτύριον, σ. 105-131.

191. Ἀνδρέου Πράξεις καὶ Ματθεῖα, AAA 2', σ. 65-116.

192. Τρεμπέλας, Ἀνδρέας, σ. 9.

193. Ἰωαννίδης, Ἀνδρέας, 663-664· πρβλ. Χρήστου, Ἀνδρέας, 400.

194. Πατρινέλης, Ἀνδρέας, 665.

195. Βλ. Prieur, Acta Andreae, CCSA 5, 129-156· Peterson, Andrew, σ. 6, 24· Πατρινέλης, Ἀνδρέας, 665.

196. Πρβλ. Prieur, Acta Andreae, CCSA 5, 1 κ.έξ· Χρήστου, Ἀνδρέας, 400.

80 πραγματοποιήσε τὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ Μαρτυρίου τοῦ ἁγ. Ἀνδρέα στὴ σειρά Corpus Christianorum Series Apocryphorum<sup>197</sup>. Ἡ ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τοῦ Μαρτυρίου βασίσθηκε τόσο στὴ χειρόγραφη παράδοσι, ὅσο καὶ στὶς προηγούμενες ἐκδόσεις. Στὴν προσπάθειά του χρησιμοποίησε κυρίως: α) τὸ περιήρημο ἀπόσπασμα τοῦ κώδικα Vaticanus graecus 808 (ff. 507<sup>v</sup>-512<sup>v</sup>), τὸ ὁποῖο εἶχε ἐκδώσει ὁ Bonnet<sup>198</sup>, β) δύο παραλλαγές τοῦ Μαρτυρίου τίς ὁποῖες ἐπίσης εἶχε ἐκδώσει ὁ Bonnet ἐπὶ τῆ βάσει τῶν κωδίκων Parisinus graecus 770 καὶ Parisinus graecus 1539<sup>199</sup>, γ) τὸ ἐκτεταμένο μαρτύριο τοῦ ἁγ. Ἀνδρέου, τὸ ὁποῖο σώζεται στοὺς κώδικες Hierosolymitanus Patr. Sabbaiticus 103 (ff. 155<sup>r</sup>-168<sup>v</sup>) καὶ Sinaiticus graecus 526 (ff. 121<sup>v</sup>-132<sup>v</sup>)<sup>200</sup>, δ) τὸ μαρτύριο ποὺ σώζεται στὸν κώδικα τῆς Ann Arbor 36<sup>201</sup>, ε) τὸ ἄρμενικὸ Μαρτύριο τοῦ ἀποστόλου<sup>202</sup>, στ) τὸ κοπτικὸ Μαρτύριο ἀπὸ τὸν πάπυρο τῆς Οὐτρέχτης, τὸ ὁποῖο ἔχει συμπεριλάβει ὁ Jean-Marc Prieur στὴν ἴδια ἔκδοσή<sup>203</sup>, καὶ ζ) τὸ λατινικὸ Βίο τοῦ ἁγ. Ἀνδρέα τὸν ὁποῖο συνέγραψε ὁ ἁγ. Γρηγόριος Τουρῶνης (573-594)<sup>204</sup>.

Ἐκτός ἀπὸ τὸ μαρτύριο σώζεται ἐν τῇ Λατινικῇ γλῶσσᾳ ἡ ἐπιστολὴ τῶν διακόνων τῆς Ἀχαΐας<sup>205</sup>, ἡ ὁποία ἐκδόθηκε μαζί με δύο ἑλληνικὲς μεταφράσεις τῆς<sup>206</sup>. Τὰ πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα τῆς μετὰ τὸ Μαρτύριο καὶ τίς

Dvornik, *Apostolicity*, σ. 181-222· Κουρίλα, *Heraclea Sacra*, σ. 40· Peterson, Andrew, σ. 24-43· Ἰωαννίδης, Ἀνδρέας, 663-665.

197. Ἀνδρέου Μαρτύριον, CCSA 6, 443-549. Τὸ Μαρτύριο ἔχει σωθῆ καὶ σὲ ἄλλες χριστιανικὲς παραδόσεις μετὰ διάφορες μορφές. Ἔτσι, ἔχουμε τὴν κοπτικὴ παράδοση ἢ τὴν ἄρμενικὴ παράδοση. Βλ. BHO 48-57· Γερμανοῦ Σάραδων, Ἀνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 328· Prieur, *Actes d'André*, σ. 883 κ.ἑξ.

198. AAA 2', σ. 38-45· BHG 95· πρβλ. Prieur, *Acta Andreae*, CCSA 5, 2-3· Dvornik, *Apostolicity*, σ. 181.

199. AAA 2', σ. 58-64· BHG 97-98· πρβλ. Prieur, *Acta Andreae*, CCSA 5, 3-4· Dvornik, *Apostolicity*, σ. 192-193.

200. BHG 94h· πρβλ. Prieur, *Acta Andreae*, CCSA 5, 4. Τὸ κείμενο εἶχε ἐκδώσει πρῶτος ὁ καθηγητὴς Θεοχάρης Δετοράκης (Ἀνδρέου Μαρτύριον, σ. 332-352) χρησιμοποιώντας ὁμως, μόνον τὸ Σιναϊτικὸ κώδικα.

201. BHG 94c· πρβλ. Prieur, *Acta Andreae*, CCSA 5, 4.

202. Ἀνδρέου Μαρτύριον Ἀρμενικόν, σ. 146-167.

203. CCSA 6 (1989), 655-671.

204. Γρηγορίου Τουρῶνης, Βίος ἁγ. Ἀνδρέου, CCSA 6 (1989), 565-651· BHL 430.

205. BHL 428· βλ. Prieur, *Acta Andreae*, CCSA 5, 13-14.

206. AAA 2', σ. 1-37.

Πράξεις, πού θεωροῦνται ἔργο τοῦ γνωστικοῦ Λευκίου, θέτουν ἐν ἀμφιβόλῳ τὴν ἀξιοπιστία της<sup>207</sup>. Ἐπίσης, σώζονται Πράξεις τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα<sup>208</sup>, Πράξεις μετὸν ἀδελφὸ τοῦ Πέτρο<sup>209</sup> καὶ Πράξεις μετὸν ἐξ Ἑβδομήκοντα ἀποστόλου Ματθαίου<sup>210</sup>, ἡ ἀφήγησις τοῦ Μαρτυρίου<sup>211</sup> τοῦ ἀποστόλου, ἓνα λατινικὸ Μαρτύριο<sup>212</sup> καθὼς καὶ πλῆθος ἀφηγήσεων καὶ θαυμάτων<sup>213</sup>. Τέλος, στὸν ἀπ. Ἀνδρέα γίνεται ἀναφορὰ τόσο στὸ ἀπόκρυφο Εὐαγγέλιο τοῦ Πέτρο, ὅσο καὶ στὸ γνωστὸ ἔργο Πίστις Σοφία<sup>214</sup>. Ἐπίσης, ὑπῆρχε καὶ Εὐαγγέλιο Ἀνδρέου, τὸ ὁποῖο ἀπωλέσθηκε<sup>215</sup>.

Ὅπως ἀποδεικνύει ὁ Dennis MacDonald στὴν πρόσφατη ἐρευνά του, οἱ Πράξεις τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα συνιστοῦν μία καθαρὰ λογοτεχνικὴ συγγραφή, χωρὶς νὰ συνδέωνται καθόλου μετὰ τὴν παράδοσις περὶ τοῦ προσώπου τοῦ ἀποστόλου, ἐκτὸς ὠρισμένων πληροφοριῶν πού βρίσκονται στὰ Εὐαγγέλια<sup>216</sup>. Αὐτὴ ἡ παρατήρησις εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὴ. Ἐνα ἄλλο σημαντικό στοιχεῖο τῆς ἀνωτέρω μελέτης εἶναι ὅτι ἀποδεικνύει ἐπιτυχῶς τὴν ἀμεση σχέση τῶν διασωθέντων ἀπόκρυφων κειμένων μετὰ συγκεκριμένα κείμενα τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας καὶ φιλοσοφίας. Εἶναι σαφές ὅτι ὁ συγγραφέας τῶν κειμένων ὄχι μόνον ἀξιοποίησε προγενέστερους λογοτεχνικοὺς τύπους, ἀλλὰ προσέλαβε ἀτόφια προγενέστερα κείμενα δίνοντάς τους τὰ ἀναγκαῖα χριστιανικὰ στοιχεῖα<sup>217</sup>. Ἡ θέση αὐτὴ θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἀμφισβητηθῆ, ἐὰν ὁ ὄγκος τῶν παραδειγμάτων πού παρέχει ὁ ἀνωτέρω ἐρευνητής, δὲν ἀπέκλειε κάθε τέτοια συζήτησις.

Συμπληρωματικὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ἔχει ὑποστηριχθῆ ἡ ἀποψη ὅτι σώζονται δύο κύριες παραδόσεις περὶ τῶν Πράξεων καὶ τοῦ Μαρ-

207. Βλ. Ἰωαννίδη, Ἀνδρέας, 664.

208. Ἀνδρέου Πράξεις, AA 3-44· πρβλ. Ἰωαννίδη, Ἀνδρέας, 664· Dvornik, Apostolicity, σ. 191-192.

209. Ἀνδρέου Πράξεις καὶ Πέτρο, AAA 2', σ. 117-127.

210. Ἀνδρέου Πράξεις καὶ Ματθαίου, AAA 2', σ. 65-116· πρβλ. Ἰωαννίδη, Ἀνδρέας, 664· Dvornik, Apostolicity, σ. 193.

211. Ἀνδρέου Μαρτύριον Narratio, AA 45-64.

212. Ἀνδρέου Μαρτύριον Λατινικόν, AA 66-70· BHL, 429.

213. BHL 431-435, 437-442· MartRom 555.

214. Βλ. Peterson, Andrew, σ. 7-8.

215. Τὴν πληροφορία τὴ λαμβάνουμε ἀπὸ τὸ Decretum Gelasianum 5, PL 59, 162, στὸ ὁποῖο ὑπάρχει κατάλογος τῶν κανονικῶν καὶ τῶν ἀποκρύφων βιβλίων. Πρβλ. Ἰωαννίδη, Ἀνδρέας, 663.

216. MacDonald, Christianizing Homer, σ. vii.

217. MacDonald, Christianizing Homer, σ. 35 κ.ἐξ. καὶ ἰδιαίτερος σ. 301-320 ὅπου τὰ συμπεράσματα. Πρβλ. Prieur, Acta Andreae, CCSA 5, 287 κ.ἐξ.

τιρίου τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα, ἡ δυτικὴ (λατινικὴ) καὶ ἡ ἀνατολικὴ (ἐλληνικὴ)<sup>218</sup>. Ἡ δυτικὴ<sup>219</sup> παράδοσι προέρχεται ἀπὸ τὴν ἴδια ἀρχικὴ πηγὴ τοῦ ἐλληνικοῦ Μαρτυρίου<sup>220</sup>. Στὴν ἀνατολικὴ<sup>221</sup> παράδοσι τοῦ κειμένου ὁ καθηγητὴς Θεοδόρου Δετοράκης ἀποδέχεται τὴ διάκριση σὲ δύο κλάδους, τὸν Ἀρχαῖο καὶ τὸν Κωνσταντινουπολίτικο<sup>222</sup>. Ὁ Πατρινέλης δέχεται ὅτι ἡ πηγὴ τῆς παραδόσεως γιὰ τὸ μαρτύριο καὶ τὴ δράση τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα πρέπει νὰ ἀναζητηθῆ στὴν Ἀχαΐα καὶ ἀνάγει τὴν ἀρχικὴ συγγραφὴ τῶν ἀπόκρυφων ἔργων στὸ β' μισὸ τοῦ Γ' αἰώνα<sup>223</sup>. Ἀντιθέτως, ὁ Dvornik ἀποδέχεται ὅτι οἱ Πράξεις συνεγράφησαν τὸ β' μισὸ τοῦ Β' αἰώνα<sup>224</sup>. Βέβαια, οἱ ἀπόψεις γιὰ τὸ θέμα ποικίλουν<sup>225</sup>. Ἐν τούτοις, ὅπως ἀπέδειξε ἡ σύγχρονη ἐρευνα τοῦ Jean-Marc Prieur, στὴν ὁποία ἀναφερθήκαμε προηγουμένως, αὐτὴ ἡ διάκριση δείχνει νὰ μὴν εὔσταθῆ καὶ οἱ χρονικοὶ προσδιορισμοὶ νὰ εἶναι σχεδὸν ἀδύνατοι.

Ἐμεῖς θεωροῦμε ὅτι εἶναι ἀνώφελο νὰ ἀναζητηθῆ μία συνεπὴς παράδοση, σὲ κείμενα ποῦ ἐκ τῶν πραγμάτων δὲν ἐκπηγάζουν ἀπὸ κάποια αὐθεντικὴ πηγὴ καὶ σχηματοποιοῦνται σὲ ἓνα σχεδὸν ἐξωχριστιανικὸ περιβάλλον. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι ὁ ἀπ. Ἀνδρέας μαρτύρησε στὴν πόλι τῶν Πατρῶν καὶ ὅτι σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχαία παράδοσι τῆς Ἐκκλησίας, μετὰ τὸ μαρτύριο τοῦ ἁγίου θὰ πρέπει νὰ συνεγράφη τὸ σχετικὸ κείμενο, μὲ τὸ ὁποῖο ἡ τοπικὴ ἐκκλησία ἐνημέρωσε τὶς ὑπόλοιπες γιὰ τὸ μαρτύριο τοῦ ἀποστόλου. Εἶναι προφανές ὅτι αὐτὸ τὸ ἀρχαῖο Μαρτύριο θὰ πρέπει νὰ συντάχθηκε στὴν Ἑλληνικὴ, ἀλλὰ δὲν ἔχει ἐντοπιισθῆ μέχρι σήμερα καὶ ἴσως δὲν πρόκειται νὰ βρεθῆ ποτέ. Ἔτσι, πολλὰ ἀπὸ ὅσα ἔχουν γραφῆ ἀποτελοῦν ἀπλῆς θεωρητικὲς προτάσεις καὶ δὲν περιγράφουν τὴν πραγματικότητά. Πάντως, ἡ ἀπόκρυφη παράδοσι ὅταν δὲν συγκλίνει μὲ τὴν παράδοσι τῆς Ἐκκλησίας, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνετα ἀποδεκτὴ ὡς πηγὴ.

#### ε. Ὁμιλίαι καὶ Βίοι γιὰ τὸν ἀπ. Ἀνδρέα

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ ὁμιλίαι-ἐγκώμια καὶ οἱ Βίοι ποῦ συνεγράφησαν γιὰ τὸν ἀπ. Ἀνδρέα. Ἡ ἀρχαιότερη σωζόμενη ὁμιλία<sup>226</sup>

218. Dvornik, Apostolicity, σ. 182 κ.ἑξ. Δετοράκη, Ἀνδρέου Μαρτύριον, σ. 326.

219. Βλ. ἀναλυτικὰ: BHL 428-42· BHLNS 427i - 442c.

220. Δετοράκη, Ἀνδρέου Μαρτύριον, σ. 326.

221. BHG 93-108c· BHGA 94-102b· BHGNA 94-108.

222. Δετοράκη, Ἀνδρέου Μαρτύριον, σ. 327 κ.ἑξ.

223. Πατρινέλης, Ἀνδρέας, 665.

224. Dvornik, Apostolicity, σ. 192.

225. Πρβλ. Dvornik, Apostolicity, σ. 192 κ.ἑξ.

226. Πρόκλου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐγκώμιον Ἀνδρέου, PG 65, 821-

εἶναι ἔργο τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Πρόκλου (434-446)<sup>227</sup>, ὁ ὁποῖος προώθησε μὲ ἰδιαίτερη ἐπιτυχία τὴν ὑπερόρια δικαιοδοσία τοῦ θρόνου του στὶς διοικήσεις Θράκης, Ποντικῆς καὶ Ἀσίας<sup>228</sup>. Τὸ Ἐγκώμιο ἐκφωνήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολι στὸν ἑορτασμό τῆς μνήμης τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα στοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους<sup>229</sup>. Αὐτὸ δείχνει ὅτι ἡ ἐκκλησία τῆς βασιλεύουσας τιμοῦσε μὲ ἰδιαίτερη λαμπρότητα τὸ α΄ μισὸ τοῦ Ε΄ αἰώνα τὸν ἀπόστολο. Τελοῦσαν ἀρχιερατικὴ Θεία Λειτουργία ὑπὸ τὸν ἐπίσκοπο τῆς Πόλεως, ὁ ὁποῖος καὶ ἐκφωνοῦσε τὸν πανηγυρικὸ τῆς ἑορτῆς. Μάλιστα, ἡ ἑορτὴ εἶχε καθιερωθῆ ὡς ἡμέρα δημόσιας ἀργίας. Ἡ σημασία τοῦ Ἐγκωμίου εἶναι μεγάλη. Ὁ Πρόκλος διὰ τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα μιλά γιὰ τὸ σύνολο τῶν ἀποστόλων<sup>230</sup>. Στὴν προοπτικὴ τοῦ Ἐγκωμίου ὁ Ἀνδρέας ἐκπροσωπεῖ τὸ σῶμα τῶν ἀποστόλων, ἂν καὶ προβάλλεται ὡς ὁ πρωτόκλητος<sup>231</sup>. Ὁ ὁμιλητὴς εἶτε ἀναφέρεται στὸν Ἀνδρέα ξεχωριστά, εἶτε ἀναφέρεται ἐν συνόλῳ στοὺς ἀποστόλους, περιγράφει τὴν ἴδια λειτουργία μέσα στὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας, τὴν ὁποία οὔτε διασπᾶ οὔτε διακρίνει. Μέλος αὐτοῦ τοῦ σώματος τῶν ἀποστόλων, οἱ ὁποῖοι *περιήλθον τῷ λόγῳ πάντα τὰ πέρατα*<sup>232</sup>, εἶναι καὶ ὁ ἀπόστολος Πέτρος, ὁ ὁποῖος δὲν διακρίνεται σὲ τίποτα ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο σῶμα τῶν ἀποστόλων<sup>233</sup>. Εἶναι σαφὲς γιὰ τὸν Πρόκλο ὅτι ἡ ἀποστολικὴ διαδοχὴ τὴν ὁποία κατέχει, ἔχει ἀναφορὰ στὸ σῶμα τῶν ἀποστόλων ἐπὶ τῇ βάσει τῆς προοπτικῆς τῆς διαδοχῆς πίστεως<sup>234</sup>. Ὡς ἐκ τούτου

828· CPG III, 5818· πρβλ. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 147. Τὸ Ἐγκώμιο ἀποτελεῖ μέρος τῆς συλλογῆς Λόγων τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Πρόκλου, οἱ ὁποῖοι ἐκφωνήθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀρχιερατείας του. Οἱ Λόγοι αὐτοὶ προσδιορίζουν κατὰ ἓνα μεγάλο μέρος τὶς μεγάλες ἑορτὲς τῆς ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ α΄ μισὸ τοῦ Ε΄ αἰώνα (βλ. PG 65, 680-851). Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὑπάρχει καὶ παλαιοσλαβικὴ μετάφραση τοῦ Ἐγκωμίου (CPGS 5818), δείγμα τῆς ἰδιαίτερης σημασίας ποὺ ἔδινε σὲ αὐτὸ ἡ βυζαντινὴ ἱεραποστολή.

227. Γεδεών, *Πατριαρχικοί πίνακες* 42, σ. 116-119· *Tusculum* 670-671.

228. Βλ. Φειδᾶ, *Πενταρχία* I, σ. 254-257.

229. Πρόκλου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐγκώμιον Ἀνδρέου, PG 65, 824<sup>Α</sup>, 825<sup>Β</sup>.

230. Πρβλ. Πρόκλου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐγκώμιον Ἀνδρέου, PG 65, 824<sup>Α-Β</sup>, 825<sup>Β-Γ</sup>, 828.

231. Πρόκλου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐγκώμιον Ἀνδρέου 4, PG 65, 825<sup>Δ</sup>.

232. Πρόκλου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐγκώμιον Ἀνδρέου, PG 65, 825<sup>Η</sup>.

233. Πρόκλου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐγκώμιον Ἀνδρέου 4, PG 65, 825-828.

234. Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 54.

δὲν διεκδικεῖ τὴν ἄνδρειο ἀποστολικότητα τὴν ὁποία κατέχει, ἐπειδὴ γνωρίζει ὅτι ἡ ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου ἐδραιώνεται σὲ πολλαπλάσιο ἀριθμὸ ἀποστόλων (οὐδὲν τοιοῦτον, οἷον οἱ ἀπόστολοι<sup>235</sup>). Σημειωτέον ὅτι ὁ Πρόκλος δὲν ἀντλεῖ οὐδόλως στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἀπόκρυφη παράδοση, ἀλλὰ ἀποκλειστικά ἀπὸ τὴν Παλαιὰ καὶ τὴν Καινὴ Διαθήκη. Ἐκώμιο δὲν ἔχει ὡς στόχο νὰ βιογραφῆσιν τὸν ἀπόστολο, ἀλλὰ νὰ προβάλῃ τὴν θέσιν του στὸ σῶμα τῶν ἀποστόλων καὶ νὰ προσδιορίσῃ τὸ εὐρύτερο περιεχόμενον τῆς ἀποστολικότητος τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὡς συνδέσμου ἀγάπης καὶ ἐνότητος μὲ τὸ σύνολο τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς, οἱ ὁποῖες κατεῖχαν ἄνδρειο ἀποστολικότητα. Ταυτόχρονα αὐτὸς ὁ σύνδεσμος ταυτοποιεῖται καὶ μὲ τὴν ἐκκλησίαν τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης, ὡς ἀδελφῆς ἐκκλησίας φερούσης πέτριον ἀποστολικότητα. Γι' αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήσῃ ἡ εὐαισθησία τῶν παπῶν Ρώμης τοῦ ΣΤ' καὶ Ζ' αἰῶνος διὰ τὴν προώθησιν τῆς τιμῆς τοῦ ἀποστόλου Ἄνδρέου καὶ ἐν αὐτῇ εἰσέτι τῆ Ρώμης<sup>236</sup>.

Τὴν ἴδια περίοδον Ἐκώμιο στὸν ἀπ. Ἄνδρέα συνέγραψε ὁ Σελευκείας Βασιλεῖος (π. 431-468)<sup>237</sup>. Χαρακτηριστικὸν καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀρχαίου Ἐκωμίου εἶναι ὅτι δὲν ἔχουν παρεμφερούσαι ἀναφορὰς στὰ ἀπόκρυφα καὶ ὅτι βασίζεται σὲ ὅσες πληροφορίες παρέχει ἡ Κ.Δ. Ὁ Dvornik ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Σελευκείας Βασιλεῖος βασίσθηκε στὴν ἀπόκρυφη παράδοση κατὰ τὴν συγγραφὴν τοῦ Ἐκωμίου<sup>238</sup>, ἐπειδὴ ἀναφέρεται στὴν ἱεραποστολικὴ δράσιν τοῦ ἁγίου στὴν Ἑλλάδα καὶ στοὺς Βαρθάρους. Ἡ θέσις αὐτὴ εἶναι ἀκατανόητη. Τὸ Ἐκώμιο συνεγράφη στὸ α' μισὸ τοῦ Ε' αἰῶνα καὶ εἶναι φυσικὸ νὰ συνδυάσῃ δύο παραδόσεις ἀπολύτως ἀποδεκτὰς ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τῆς ἐποχῆς του, χωρὶς νὰ εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἔχουν παραληφθῇ ἀπὸ τὴν ἀπόκρυφη παράδοση. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ὁ Ραβέννας Πέτρος Χρυσολόγος († 450), σύγχρονος τῶν δύο προηγουμένων συγγραφέων, παρέδωκε ὁμιλίαν γιὰ τὴν γεννέθλιον ἡμέραν τοῦ ἀπ. Ἄνδρέα<sup>239</sup>. Στὴν εὐσύνοπτη ὁμιλίαν (κῆρυγμα) γίνεται κυρίως λόγος στὸ μαρτύριον τοῦ ἀποστόλου, τὸ ὁποῖο ταυτίζεται μὲ τὴν γεννέθλιον ἡμέραν τοῦ ἁγίου. Ἡ γεν-

235. Πρόκλου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐκώμιον Ἄνδρέου 2, PG 65, 825<sup>A</sup>.

236. Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 59.

237. Βασιλείου Σελευκείας, Ἐκώμιον, PG 28, 1101-1113· CPG III, 2281· Dvornik, Apostolicity, σ. 148.

238. Dvornik, Apostolicity, σ. 217.

239. Πέτρου Ραβέννας, Sermo 133, PL 52, 563-564· πρβλ. Dvornik, Apostolicity, σ. 151· Peterson, Andrew, σ. 12.

νέθλιος ημέρα τῶν ἁγίων εἶναι ἡ ημέρα θανάτου τους, τὸ ὁποῖο δὲν κατανοοῦν οἱ σύγχρονοι δυτικοὶ ἐρευνητές. Ἐπίσης, ὁ Ραβέννας Πέτρος σημειώνει ὅτι ὁ Ἀνδρέας ἦταν ὁ πρωτόκλητος. Μὲ αὐτὲς τὶς τρεῖς ὁμιλίες-ἐγκώμια σχηματοποιεῖται μὲ ἀκρίβεια ἡ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὸν ἅπ. Ἀνδρέα. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι τὸν Ε΄ αἰώνα κανεὶς δὲν ἀμφισβητοῦσε οὔτε τὸ μαρτύριο τοῦ ἁγίου, οὔτε τὸ γεωγραφικὸ εὖρος τῆς ἱεραποστολικῆς του δράσεως.

Στὸ τέλος τοῦ ΣΤ΄ αἰώνα ὁ ἅγ. Γρηγόριος Τουρῶνης<sup>240</sup> (573-594), ἀξιοποιώντας ἀρχαιότερες πηγές<sup>241</sup>, συνέγραψε τὸ λατινικὸ Βίο τοῦ ἀποστόλου<sup>242</sup> καὶ ἔτσι ὀριοθέτησε τὴ λατινικὴ παράδοση περὶ τοῦ ἁγίου. Ὁ ἅγ. Γρηγόριος στὸ Βίο τοῦ ἅπ. Ἀνδρέα σαφῶς ἀναγνωρίζει ὅτι ὁ ἀπόστολος ἐδράσε στὴν περιοχὴ τοῦ Βυζαντίου, διατηρώντας ἀκεραία τὴν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὸ ζήτημα<sup>243</sup>. Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Dvornik καὶ γνωρίζει ὅτι ὁ ἅγ. Γρηγόριος Τουρῶνης ἔχει διατυπώση αὐτὴν τῆ θεοῦ<sup>244</sup> καὶ ὑποστηρίζει ἐμμέσως ὅτι ὁ ἅγ. Γρηγόριος χρησιμοποίησε ὡς πηγὴ τὴν ἀπόκρυφη παράδοση<sup>245</sup>. Αὐτὴ ἡ θέση ἀποδυναμώνει καὶ σὲ αὐτὸ ἀσφαλῶς ὁ Dvornik στοχεύει, τὴν παράδοση γιὰ τὴν ἱεραποστολικὴ δράση τοῦ ἅπ. Ἀνδρέα στὸ Βυζάντιο. Ὅμως, τόσο ἡ ἀπόκρυφη ὅσο καὶ ἡ πατερικὴ παράδοση ἀπὸ κοινοῦ κατατείνουν στὴν ἀποδοχὴ τῆς παρουσίας τοῦ ἀποστόλου στὴν εὐρύτερη γεωγραφικὴ περιοχὴ τῆς βορειοδυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς ἀνατολικῆς Θράκης.

Ὁ Θεσσαλονίκης Ἰωάννης (π. 610-630) στὸ Λόγο του στὴν Κοίμησι τῆς Θεοτόκου (15 Αὐγούστου), μᾶς πληροφοροεῖ ὅτι στὴν ἐποχὴ του πολλοὶ ὀρθόδοξοι συγγραφεῖς εἶχαν χρησιμοποιήσει ὡς πηγὴ τὴν ἀπόκρυφη παράδοση, ἀφαιρώντας ὅσα αἰρετικὰ ὑπῆρχαν σὲ αὐτὴν, κάτι τὸ ὁποῖο ἐπραξε καὶ αὐτός<sup>246</sup>. Ὁ ἴδιος σημειώνει ὅτι ἡ κριτικὴ ἐργασία τῶν πατέρων ἐκείνης τῆς ἐποχῆς δὲν περιορίστηκε στὰ ὅσα εἶχαν γραφῆ γιὰ τὴ Θεοτόκο, ἀλλὰ ἐκκαθαρίστηκαν οἱ ὀνομαζόμενες Περίοδοι τῶν ἁγίων ἀποστόλων Πέτρος

240. Tusculum 308.

241. Βλ. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 183-186· Φούγια, *Ἐκκλησία Κορίνθου*, σ. 109· Φειδᾶ, *Ἰωάννης ἀποστολικότης*, σ. 60.

242. Γρηγορίου Τουρῶνη, *Βίος ἅπ. Ἀνδρέου*, CCSA 6 (1989), 565-651· BHL 430.

243. Γρηγορίου Τουρῶνη, *Βίος ἅπ. Ἀνδρέου* 8· πρβλ. Φειδᾶ, *Ἰωάννης ἀποστολικότης*, σ. 60.

244. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 185.

245. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 189.

246. Ἰωάννου Θεσσαλονίκης, *Κοίμησις τῆς Θεοτόκου*, PO 19, 376-377.

καὶ Παύλου καὶ Ἰωάννου, ὅπως καὶ τὰ πλεῖστα τῶν χριστοφόρων μαρτύρων συγγράμματα<sup>247</sup>. Τέλος, μὲ γλαφυρὸ τρόπο αἰτιολογεῖ αὐτὴν τὴ δραστηριότητα: *δει γὰρ ὡς ἀληθῶς ἐκκαθαίρειν, κατὰ τὸ γεγραμμένον, τοὺς λίθους ἐκ τῆς ὁδοῦ, ἵνα μὴ τὸ θεόλεκτον ποιμνιον προσκόπη*<sup>248</sup>. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι στὶς ἀρχές τοῦ Ζ' αἰῶνα εἶχε ὀλοκληρωθῆ τόσο στὴ Δύση ὅσο καὶ στὴν Ἀνατολὴ μία προσπάθεια ἐκκαθαρίσεως τῶν ὑπαρχόντων ἀποκρύφων ἔργων. Οἱ συνέπειες αὐτῆς τῆς ἐργασίας θὰ γίνονιν εὐδιάκριτες τὸν ἐπόμενον αἰῶνα.

Τὸν Η' αἰῶνα παρατηρεῖται μία ἀνανέωση στὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν ἀπ. Ἀνδρέα. Στὸν αἰῶνα αὐτὸν ἀνάγεται ἓνα ἑλληνικὸ Μαρτύριο τοῦ ἀποστόλου<sup>249</sup>, ἐνῶ οἱ Πράξεις τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα εἶναι ἓνα κείμενο τὸ ὁποῖο συνεγράφη μὲ βεβαιότητα μετὰ τὸ τέλος τῆς α' περιόδου τῆς εἰκονομαχικῆς ἐριδας<sup>250</sup>. Τὸ μαρτύριο τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα μὲ τὴ μορφή Βίου ἀνασύνθεσε καὶ ἐπανέκδωσε ὁ Κωνσταντινουπολίτης πρεσβύτερος καὶ πιθανότατα ἀδελφὸς τῆς μονῆς Καλλιστράτου Ἐπιφάνιος<sup>251</sup>. Τὸ ἔργο<sup>252</sup> πρέπει νὰ συνεγράφη στὶς ἀρχές τοῦ Θ' αἰῶνα, κατὰ τὴν πατριαρχία τοῦ Ταρσίου (784-806) ἢ τοῦ Νικηφόρου (806-815), στὰ πλαίσια τῆς προσπάθειας τῶν ὀρθοδόξων νὰ ἀναδείξουν τὴν πλούσια ἀγιογραφικὴ παράδοση τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ νὰ καταδείξουν τὴ σπουδαία θέση τῶν ἁγίων ἀπέναντι στὴν κάθετη ἀντίδραση τῶν εἰκονομάχων<sup>253</sup>. Πηγὴ τοῦ ἔργου ἀποτελεῖ τὸ ἀπόκρυφο ἔργο Πράξεις Ἀνδρέου καὶ Μαθθεία εἰς τὴν πόλιν τῶν ἀνθρωποφάγων<sup>254</sup>.

Μεταγενέστερη ἐπεξεργασία τοῦ προηγουμένου ἀγιολογικοῦ ὕλικου συνιστᾷ τὸ Ἐγκώμιο τὸ ὁποῖο ἐξεφώνησε κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τοῦ ἁγίου<sup>255</sup> ὁ Νικήτας (Δαυῖδ) ὁ Παφλαγῶν (I' αἰ.)<sup>256</sup>. Ὁ Νικήτας ὀνομάζει

247. Ἰωάννου Θεσσαλονίκης, Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, PO 19, 377.

248. Ἰωάννου Θεσσαλονίκης, Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, PO 19, 377.

249. Ἀνδρέου Μαρτύριον Ἑλληνικόν, CCSA 6, 675-703· BHG 96· πρβλ. Prieur, Acta Andreae, 14.

250. Βλ. Ἀνδρέου Πράξεις 7, AA 9-10.

251. Βλ. Kazhdan, History, σ. 307-308· ΠΜΒΖ 1590· Tusculum 225-226· Κουρίλα, Heraclea Sacra, σ. 18· Ἰωαννίδη, Ἀνδρέας, 663· Prieur, Acta Andreae, CCSA 5, 18-20.

252. Ἐπιφάνιου, Βίος Ἀνδρέου, PG 120, 216-260· BHG 102.

253. Πρβλ. Kazhdan, History, σ. 307.

254. Τρεμπέλα, Ἀνδρέας, σ. 9· Ἰωαννίδη, Ἀνδρέας, 664· Dvornik, Apostolicity, σ. 207· Κουρίλα, Heraclea Sacra, σ. 36-37· πρβλ. Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 79.

255. Βλ. Νικήτα Παφλαγῶν, Βίος Ἀνδρέα, PG 105, 56<sup>ο</sup>.

256. Νικήτα Παφλαγῶν, Βίος Ἀνδρέα, σ. 309-352· PG 105, 53-80· BHG 100· πρβλ. Κουρίλα, Heraclea Sacra, σ. 12· Prieur, Acta Andreae, CCSA 5, 15.



τὸν Ἀνδρέα κορωνίδα τῶν μαθητῶν, τῶν ἀποστόλων τὴν κορυφήν<sup>257</sup>. Στὸ πρῶτο μέρος τοῦ Ἐγκωμίου ὁ συγγραφεὴς χρησιμοποιεῖ τὴν ἀγιογραφικὴ παράδοση<sup>258</sup>. Στὴ συνέχεια ἀναφέρεται στὴν ἱεραποστολικὴ δράση τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα, χρησιμοποιώντας ὡς πηγὴ τὴν προγενέστερη ἀγιολογικὴ παράδοση<sup>259</sup>. Τέλος, ἀναφερόμενος στὴν ἀφιξη τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα στὴν Πάτρα, στὴ δράση καὶ στὸ μαρτύριό του, εἶναι φανερό ὅτι πηγὴ του εἶναι ἡ ἀπόκρυφη παράδοση<sup>260</sup>, ἀπὸ τὴν ὁποία, ὅμως, λαμβάνει ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα ποὺ διευκολύνουν τὴν πληρότητα τῆς διηγήσεως τοῦ βίου τοῦ ἀποστόλου ἀφαιρώντας συστηματικὰ τὶς αἰρετικὲς δοξασίες. Ἀλλὰ καὶ ὁ Νικηφόρος Κἀλλιστος Ξανθόπουλος (1256-1335) ἀναφερόμενος στὸν ἀπόστολο στὴν Ἐκκλησιαστικὴ του Ἱστορία, χρησιμοποιεῖ τὴν ἀπόκρυφη παράδοση, τὴν ὁποία προφανῶς λαμβάνει ἀπὸ τοὺς προγενέστερους συγγραφεῖς καὶ ὄχι ἀπευθείας, καθὼς ἡ διήγησή του δὲν εἶναι ἐκτενής, ἀλλὰ περιορίζεται στὰ βασικὰ σημεῖα<sup>261</sup>.

Ἐπιθυμοῦμε στὸ τέλος αὐτῆς τῆς θεματικῆς ἐνότητας νὰ παρατηρήσουμε κάτι ιδιαίτερα σημαντικό. Τὰ κείμενα τῆς ἀπόκρυφης παραδόσεως γιὰ τὸν ἀπ. Ἀνδρέα χρησιμοποιήθηκαν τόσο ἀπὸ τοὺς Μανιχαίους ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ κίνημα τῆς Νέας Προφητείας (Μοντανισμός). Στὸ περίφημο γνωστικὸ κείμενο *Πίστις Σοφία* ὁ ἀπόστολος προβάλλεται ὡς ὁ κύριος ἐκπρόσωπος μίας ἐσωτερικῆς πνευματικότητας, ὁ βασικὸς φορέας τῆς «γνώσης» τοῦ Θεοῦ καὶ ὁ θεμελιωτῆς τῆς ὅλης χριστιανικῆς «προφητικῆς» παραδόσεως<sup>262</sup>. Ἔτσι, οἱ ἀνωτέρω γνωστικὲς ὁμάδες προσπάθησαν νὰ ἐκμεταλλευτοῦν τὴν ἐπιρροή ποὺ ἦταν δυνατὸν νὰ ἀσκήσουν τὰ κείμενα τῆς ἀπόκρυφης παραδόσεως, προκειμένου νὰ προβάλουν τὶς θεμελιώδεις ἀρχές τοῦ θρησκευτικοῦ τους συστήματος μέσα ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ Ἀνδρέα, ὁ ὁποῖος κατεῖχε κορυφαία θέση γιὰ τὶς ἐκκλησίες τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ ἀπέτυχε ἐπειδὴ οἱ Πατέρες προέβαλαν τὴ συνείδηση τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὸ μαρτύριο καὶ τὸ πρόσωπο τοῦ πρωτόκλητου τῶν ἀποστόλων.

257. Νικήτα Παφλαγῶν, Βίος Ἀνδρέα, PG 105, 56.

258. Νικήτα Παφλαγῶν, Βίος Ἀνδρέα, PG 105, 57-64.

259. Νικήτα Παφλαγῶν, Βίος Ἀνδρέα, PG 105, 64-69.

260. Νικήτα Παφλαγῶν, Βίος Ἀνδρέα, PG 105, 69-80.

261. Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου, Ἐκκλ. Ἱστορία 2, 39, PG 145, 860· πρβλ. Κουρίλα, *Heraclea Sacra*, σ. 8. Μὲ ἕναν ἀντίστοιχο τρόπο, σύγχρονο Βίο τοῦ ἀποστόλου συνέγραψε ὁ ἀειμνηστὸς καθηγητῆς Παναγιώτης Τρεμπέλας (βλ. Τρεμπέλας, Ἀνδρέας, σ. 11 κ.ἐξ. πρβλ. Πατρῶν, Ἀνδρέας, 21-22).

262. Peterson, Andrew, σ. 8.

**στ. Θρόνοι τῆς ἀνδρείου ἀποστολικότητας**

Τὸ ζήτημα τῆς ἀνδρείου ἀποστολικότητας τῶν θρόνων Κωνσταντινουπόλεως καὶ Πατρῶν ἐτέθη ἀπὸ τὴν νεώτερη ἔρευνα, κυρίως τῆ δυτικῆ. Τὴν ἀνδρείου ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ καὶ τὸ μαρτύριο τοῦ ἀποστόλου στὴν Πάτρα ἀρνοῦνται ὁ γνωστός ἐχθρὸς τοῦ Πατριαρχείου Θεόκλητος Φαρμακίδης<sup>263</sup> (1784-1860), ὁ Μανουὴλ Γεδεών<sup>264</sup> (1851-1943), ὁ Francis Dvornik<sup>265</sup> (1893-1975) καὶ ἄλλοι Ἕλληνες καὶ ξένοι ἐρευνητές. Ἄν καὶ ἀνδρείου ἀποστολικότητα διεκδίκησαν καὶ ἄλλες τοπικὲς ἐκκλησίες τῆς Ἀνατολῆς (π.χ. οἱ ἐκκλησίες Σινώπης<sup>266</sup> καὶ Ἀμισοῦ τῶν ὁποίων πολιοῦχος εἶναι ὁ ἀπ. Ἀνδρέας)<sup>267</sup>, εἶναι εὐδιάκριτο ὅτι ἡ ἀμφισβήτησις τῆς ἀνδρείου ἀποστολικότητας τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ταυτίζεται μὲ τὴν ἀμφισβήτησις τῶν δικαίων τοῦ πρώτου θρόνου τῆς Ἀνατολῆς. Μάλιστα, δὲν εἶναι λίγοι ἐκεῖνοι ποὺ ὑποστήριξαν ὅτι ἦταν πολὺ δύσκολο νὰ θεμελιωθῇ ἡ ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου<sup>268</sup>. Βέβαια, γιὰ

263. Φαρμακίδης, Συνοδικὸς τόμος, σ. 222 κ.ἑξ. Στὴν προβαλλόμενη ἀπὸ τὸν Φαρμακίδη ἀρνήσις τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα στὴν Πάτρα, ἐπιτέθηκε μὲ δριμύτητα ὁ Στ. Θωμόπουλος ἀναπτύσσοντας τὴ στέραια παράδοσις τῆς ἐκκλησίας τῶν Πατρῶν· Βλ. Θωμοπούλου, Ἀνδρέας, σ. 80. Θωμοπούλου, Ἱστορία Πατρῶν, σ. 176-184· πρβλ. Κουρίλα, *Heraclea Sacra*, σ. 24.

264. Βλ. στὴν εἰσαγωγή.

265. Ὁ Francis Dvornik τὸ 1958 ἐξέδωσε τὸ ἔργο του, *The idea of apostolicity in Byzantium and the legend of the apostle Andrew*, στὸ ὁποῖο διαπραγματεύεται τὸ ζήτημα τῆς ἀποστολικότητας τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Βεβαίως, γιὰ τὸ ζήτημα ἔχει πάρει θέση καὶ σὲ ἄλλα ἔργα του. Ὅπως παρατηρεῖ γιὰ τὴν ἐργασία τοῦ Dvornik ὁ καθηγητὴς Βλάσιος Φειδᾶς, ὁ *Fr. Dvornik προσήγγισε λοιπὸν τὸ θέμα τῆς ἀποστολικότητας τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ τῆ βάσει τοῦ κριτηρίου τῆς παπικῆς θεωρίας περὶ τῆς ἀποστολικότητας τῶν θρόνων καὶ ἐν τῷ στενῷ πλαισίῳ τῆς ἀντιπαράθεσις τῆς Πρεσβυτέρας καὶ τῆς Νέας Ρώμης, διὸ καὶ ἀπέφυγε νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ θέματος εἰδικωτέραν προβληματικὴν τῆς Ἀνατολῆς* (Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 61). Λίγους μῆνες πρὶν τὴν ἐκδόσιν τοῦ ἀνωτέρω συγγράμματος τοῦ Dvornik ἐξέδωσε τὴν ἀναλόγου περιεχομένου μελέτη του ὁ μητροπολίτης Κορυθαίας Εὐλόγιος Κουρίλας (Κουρίλα, *Heraclea Sacra*). Τὸ σημαντικό εἶναι ὅτι κανεὶς ἀπὸ τοὺς δύο δὲν γινώριζε τὴν ἐργασία τοῦ ἄλλου, γεγονός ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διακρίνομε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον ἡ κάθε πλευρὰ κατανοεῖ τὸ θέμα. Γιὰ τὸν Francis Dvornik βλ. Hanak, *Dvornik*, 95-109.

266. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 147<sup>ο</sup>.

267. Βλ. Κουρίλα, *Heraclea Sacra*, σ. 34· Γλαβίνα, Ἀνδρέας, σ. 43 κ.ἑξ.

268. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 138· Prieur, *Acta Andreae*, CCSA 5, 70 κ.ἑξ. Πρβλ. Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 55.

ἐμᾶς ἡ ἀρχὴ τῆς ἀποστολικότητος συνδέεται ἀπολύτως μὲ τὸ περιεχόμενο τοῦ κριτηρίου τῆς ἀποστολικῆς διαδοχῆς<sup>269</sup>.

Εἶναι ἀληθές ὅτι μέχρι καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ Θ' αἰῶνα φαίνεται ὁ θρόνος τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς ἀδιάφορος νὰ συνδέσῃ τὴν ἀποστολικότητά του μὲ τὴν δράση τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα<sup>270</sup>, μὲ τὸν τρόπο πού στὴ Δύση κατανοοῦσαν αὐτὴν τὴ σύνδεση. Ἀσφαλῶς ἡ κρίση στὶς σχέσεις τῶν θρόνων πρεσβυτέρας καὶ νέας Ρώμης κατὰ τὴν περίοδο τῆς πατριαρχίας τοῦ Μ. Φωτίου ἀπαιτοῦσε μία σαφέστερη διατύπωση, ἀλλὰ ἤδη ὁ ἐν ἁγίοις οἰκουμενικός πατριάρχης Νικηφόρος Α' (806-815) ἀνακεφαλαιώνοντας τὴν παράδοση τῆς ἐκκλησίας του σημειώνει: *Ἀνδρέας ὁ ἀπόστολος ἐν Βυζαντίῳ τὸν λόγον κηρύξας, εὐκτῆριον οἶκον πέραν ἐν Ἀργυρουπόλει δεμιμάμενος, χειροτονεῖ ἐπίσκοπον τῆς αὐτῆς πόλεως Στάχυν, οὗ μέμνηται ὁ Παῦλος ἐν τῇ πρὸς Ῥωμαίους Ἐπιστολῇ<sup>271</sup>*. Ἡ θέση αὐτὴ ἐπαναλαμβάνεται μὲ τὴν ἴδια ἀκρίβεια ἀπὸ ὅλα τὰ μεταγενέστερα ἔργα (π.χ. Νικήτας Παφλαγῶν<sup>272</sup>, Πά-

269. *Ἡ ἀρχὴ τῆς ἀποστολικότητος τῶν θρόνων συνεδέθη ἀρρηκτως εἰς τὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας ἀφ' ἐνός μὲν πρὸς τὸ ἐξαιρετικὸν κῆρος εἰς ζητήματα πίστεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς τὴν διαμόρφωσιν ἐξαιρετικῆς διοικητικῆς δικαιοδοσίας* (Φειδᾶ, Ἰωάννεις ἀποστολικότης, σ. 53).

270. Κουρίλα, *Heraclia Sacra*, σ. 11· Φειδᾶ, Ἰωάννεις ἀποστολικότης, σ. 56. Ὁ Κορυθαῖς Εὐλόγιος θεωρεῖ ὅτι σὸ τέλος τοῦ Θ' αἰῶνα παρατηρεῖται ἀναζωπύρηση τοῦ συγγραφικοῦ ἐνδιαφέροντος περὶ τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα, ἡ ὁποία σημειώνει ὅτι σχετίζεται πρὸς τοὺς ἀγῶνας τῶν Ἰγνατιανῶν κατὰ τοῦ Φωτίου (Κουρίλα, *Heraclia Sacra*, σ. 12). Ταυτοχρόνως διατυπώνει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ ἀναζωπύρηση τοῦ ἐδιαφέροντος θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθῇ στὴν εἰκονομαχικὴ ἔριδα (πρβλ. Κουρίλα, *Heraclia Sacra*, σ. 14-20). Ἡ τελευταία θέση εἶναι καὶ ἡ περισσότερο εὐστοχη (πρβλ. Φειδᾶ, Ἰωάννεις ἀποστολικότης, σ. 63-64).

271. Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, Χρονογραφικὸν σύντομον, σ. 112· PG 100, 1041-1044· πρβλ. Κουρίλα, *Heraclia Sacra*, σ. 8 κ.έξ. Τὸ ἔργο αὐτοῦ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Νικηφόρου θὰ πρέπει νὰ ὀλοκληρώθηκε λίγο πρὶν τὸ θάνατό του (829). Βεβαίως ὑπάρχουν καὶ μεταγενέστερες προσθήκες, οἱ ὁποῖες πραγματοποιήθηκαν ἀρχικὰ στὰ μέσα τοῦ Θ' αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ ἀργότερα. Τὸ 870 τὸ ἔργο μετᾶφρασε στὰ λατινικά ὁ Ἀναστάσιος Βιβλιοθηκᾶριος, ἐνῶ σώζεται καὶ παλαιολαβικὴ μετᾶφραση μὲ πλούσια χειρόγραφη παράδοση. Βλ. Καρπύζηλου, Βυζ. Ἱστορικοί II, σ. 539-544.

272. ... *τούτῳ δὴ τῷ περιωνύμῳ Βυζαντίῳ προσεπέλασεν. Ἐνταῦθα κατὰ πάροδον ὁ θαυμάσιος γεγονῶς, καὶ ναὸν παρὰ τῇ ἀκροπόλει τῇ Θεομήτορι δεμιμάμενος, ναὸν ὠραῖον μὲν τὴν κατασκευὴν ἀναλογούντα δὲ τὸ μέγεθος τῆ τῶν ἐν ἀρχῇ τότε πεπιστευκῶτων ὀλιγότητι· καὶ ποιμένα δὲ ἄξιον τῆς Ἐκκλησίας τὸν μέγαν Στάχυν ἐγκεκληρωκῶς, ἔδειξεν τὴν εἰς ὕστερον ἐν τῇ πόλει ταύτῃ φανησομένην δαφιλῆ τοῦ Πνεύματος καρπογονίαν. Οἶα γὰρ σίτος κόκκου ὁ ἱερός ἐκεῖνος Στάχυν πεσὼν ἐν αὐτῇ, καὶ ταῖς οὐρανίαις ἀρδείαις δροσοῦμενος ...* (Νικήτα Παφλαγῶν, Βίος Ἀνδρέα, PG 105, 68-69· πρβλ. Κουρίλα, *Heraclia Sacra*, σ. 12).

τρια Κωνσταντινουπόλεως<sup>273</sup>). Μάλιστα, ὁ βιογράφος τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Ταρασίου Ἰγνάτιος τονίζει τὴν διαδοχὴ τάξεως τῶν ἐπισκόπων τῆς βασιλεύουσας ἀπὸ τὸν ἀπ. Ἀνδρέα: *Ἀνδρέα δὲ τῶ τῶν μαθητῶν πρωτοκλήτῳ κατὰ τοσοῦτον ἐπέλασε λαὶ ὡκειώθη προαιρετικῇ γνησιότητι, ὡς τῆς αὐτοῦ ποιμαντικῆς τὰς ἡνίας καθέδρας μετὰ γενεάς ἀριθμοῦ κρείττονος ἐκδέξασθαι καὶ πρὸς νύσσαν οὐρανοῦ δρόμου δι' ἀρετῆς τὸ ποιμνιον ὀδηγήσαι καὶ νίκης αὐτῷ κατὰ τῶν ἀντιπάλων αἴτιος ἔσεσθαι*<sup>274</sup>. Ἡ παράδοση, ὅμως, περὶ τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέα ἦταν ἤδη ἰσχυρή<sup>275</sup>, καὶ ὅπως σημειώσαμε διασφάλιζε πρὸ τοῦ Δ' αἰῶνα τὴν ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως<sup>276</sup>.

Μία ἀπὸ τὶς βασικὲς πηγές, ἡ ὁποία καὶ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν προβολὴ τῆς ἀνδρείου ἀποστολικότητος τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἶναι ἡ συλλογὴ κειμένων<sup>277</sup> ποῦ ἀποδίδονται στὸν Τύρου Δωροθέο<sup>278</sup>.

273. Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως III, 179, σ. 271. Πρόκειται γιὰ συμπληρωματικὸ ἔργο τοῦ I' αἰῶνα ποῦ ἀποδόθηκε ἀρχικὰ στὸν Γεώργιο Κωδινὸ, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα ἀποτελεῖ συλλογὴ ἀρχαιότερων πηγῶν. Τὰ τοπογραφικὰ στοιχεῖα, ὅπως καὶ ἡ ἀνωτέρω παραπομπή, ἀποδίδονται στὸ ἔργο τοῦ Ἡουχίου Μιλησίου (ΣΤ' αἰ.), ὁ ὁποῖος μὲ τὴ σειρὰ του εἶχε χρησιμοποιήσει ἀρχαιότερες πηγές (π.χ. τὸν Ἑλικῶνιο Βυζάντιο).

274. Βίος Ταρασίου 56<sup>22-28</sup>. πρβλ. Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 63.

275. Ἡ ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως διατήρησε ἰδιαίτερα ζυωρὴ τὴν ἀνάμνηση τῆς παρουσίας τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα. Ἐνα τέτοιο παράδειγμα ἀποτελεῖ καὶ ἡ νῆσος τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα. Βλ. Κουρῖλα, *Heraclea Sacra*, σ. 23. Παναγιωτοπούλου, Μεθόδιος, σ. 223.

276. Βλ. τὴν ἐνότητα: ὁ ἀπ. Ἀνδρέας στὴν Πατερικὴ Παράδοση.

277. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 132-160.

278. Τὸ πρόσωπο τοῦ Τύρου Δωροθέου, γνωστὸ ὡς Ψευδο-Δωροθέος, ἀμφισβητεῖται καὶ θεωρεῖται ὡς μυθικὸ. Μερὶδα ἐρευνητῶν δέχεται ὅτι τὰ κείμενα ποῦ σώζονται συνεγράφησαν ἀρχικὰ τὸν Ε' μὲ ΣΤ' αἰῶνα. Τὴ θέση αὐτὴ δὲν τὴν συμμερίζονται οἱ φανατικότεροι καθολικοὶ ἐρευνητῆς καὶ θεωροῦν ὅτι συνεγράφησαν τὸν Θ' αἰῶνα, προερχόμενα ἀπὸ κύκλους περὶ τὸν Μ. Φώτιο (βλ. Beck, *Kirche*, σ. 560· *Tusculum* 206). Κατὰ τὴν ἀποψὴ μας ἡ πρώτη ἔκδοσις ἰδιαίτερα τοῦ καταλόγου τῶν ἐπισκόπων τοῦ Βυζαντίου πρέπει νὰ ἔγινε στὰ λατινικὰ τὸ α' μισὸ τοῦ Δ' αἰῶνα, ἐπ' ὀνόματι τοῦ Τύρου Δωροθέου(;). Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ κατάλογος κλείνει στὸν Μητροφάνη δημιουργεῖ πολλὰ ἐρωτηματικά. Πιθανότατα ἡ ἔκδοσις νὰ πραγματοποιήθηκε στὴ διάρκεια τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Κωνσταντινουπόλεως Ἀλεξάνδρου (325-340), ἀν καὶ κατὰ τὴν ἀποψὴ μας τὶς περισσότερες πιθανότητες συγκεντρῶναι ἡ περίοδος τῆς ἐπεισοδιακῆς καὶ διακεκομμένης ἀρχιερατείας τοῦ Κωνσταντινουπόλεως Παύλου (340-350). Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Παῦλος (Γεδεών, *Πατριαρχικοὶ πίνακες* 27, σ. 71 κ.ἑξ.· *Dargon*, *Κωνσταντινούπολη*, σ. 484-496) κατέφυγε στὴν πρεσβυτέρα Ρώμη, ὅπου ὅπως ἦταν φυσικὸ, συναποκόμισε ἀντίγραφο τῶν Διπτύχων τῆς ἐκκλησίας του. Ἀπὸ τὰ Δίπτυχα τῆς

Χωρίς νά εισέλθουμε στό ζήτημα τῆς ἱστορικότητας τοῦ προσώπου τοῦ συγγραφέα, πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι τῆ συλλογή διαμόρφωσε καί ἐξέδωσε ὁ πρεσβύτερος Προκόπιος<sup>279</sup>, ὁ ὁποῖος σύμφωνα μέ τόν β' ἐκδότη βίω τε καί λόγῳ εὐσεβείας διαπρέψας καί πάση τῇ περι τὰς γραφὰς ἐμμελεία τε καί ἐμπειρία ἀεὶ ἐνασκηθεῖς καί ἐντετυχηκῶς ταῖς ἱστορικαῖς συγγραφαῖς τοῦ ἀγιωτάτου καί μακαριωτάτου ἐπισκόπου καί μάρτυρος Δωροθέου, ταῦτα πάντα ἡμῖν ἐγγράφως καταλέλοιπεν<sup>280</sup>. Ὁ Προκόπιος εἶχε στή διάθεσή του κείμενα τόσο στά ἑλληνικά ὅσο καί στά λατινικά, τὰ ὁποῖα κάποιος Δωρόθεος εἶχε συγγράψει τό α' μισό τοῦ Δ' αἰώνα. Ἡ συλλογή συγκροτεῖται: α) ἀπό τῆ συναξαριστικῆ διήγηση τοῦ βίου τοῦ ἀγ. Δωροθέου<sup>282</sup>, ὑποτιθέμενον συγγραφέα, β) ἀπό τόν κατάλογο τῶν ἐβδομήκοντα ἀποστόλων<sup>282</sup>, τόν ὁποῖο μετέφρασε ὁ ἐκδότης ἀπό τὰ λατινικά<sup>283</sup>, γ) ἀπό τῆ συνοπτικῆ ἱστορία τῆς ἐκκλησίας τοῦ Βυζαντίου καί τό μαρτύριο τοῦ ἀγ. Ἀδριανοῦ<sup>284</sup>, δ) ἀπό τῆ συνοπτικῆ διήγηση τῆς δράσεως τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα στό Βυζάντιο<sup>285</sup>, ε) ἀπό τόν κατάλογο τῶν ἐπισκόπων τοῦ Βυζαντίου<sup>286</sup>, τόν ὁποῖο ἐπίσης ὁ ἐκδότης μετέφρασε ἀπό τὰ λατινικά<sup>287</sup>, στ) ἀπό τόν κατά-

ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως πραγματοποιήθηκε ἡ ἐκδοση τοῦ λατινικοῦ καταλόγου τῶν ἐπισκόπων τοῦ Βυζαντίου, τόν ὁποῖο καί χρησιμοποίησε ὁ ἐκδότης τοῦ Ε' αἰώνα. Μέ τίς ἴδιες πιθανότητες θά ἦταν δυνατόν νά ὑποθέσουμε ὅτι ὁ κατάλογος διασώθηκε σέ φιλοαρειανικό περιβάλλον, γεγονός πού ἐξηγεῖ τόσο τό κλείσιμό του στόν Μητροφάνη, ὅσο καί τῆ μὴ ἀμεση χρήση του κατά τόν Δ' αἰώνα. Ἡ ἀποψη τοῦ καθηγητοῦ Ἀποστόλου Γλαβίνα ὅτι ἡ περί ἀπ. Ἀνδρέα παράδοση ἐφανίσθηκε γιά πρώτη φορά τόν Δ' αἰώνα (Γλαβίνα, Ἀνδρέας, σ. 62), δέν μᾶς βρῖσκει σύμφωνους. Ἡ παράδοση αὐτή ἦταν ζῶσα καί ἰσχυρή στήν ἐκκλησία τοῦ Βυζαντίου καί καταγεγραμμένη στά διπτυχα τῆς τοπικῆς ἐκκλησίας, τὰ ὁποῖα καί διασώζει ὁ Τύρου Δωρόθεος.

279. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 159<sup>19</sup>. πρβλ. Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 57. Θά ἦταν δυνατόν νά ταυτισθῆ μέ τόν γνωστό ἱστορικό Προκόπιο, ὁ ὁποῖος ἐπέδειξε μεγάλο ἐνδιαφέρον γιά τὰ ἐκκλησιαστικά ζητήματα. Μάλιστα, ὁ ἴδιος εἶχε ἐκδηλώσει τὴν ἐπιθυμία νά συγγράψῃ καί ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία (Καρπόζηλου, Βυζ. ἱστορικοί, σ. 383), τὴν ὁποῖα φαίνεται ὅτι δέν τὴν πραγματοποίησε ποτέ. Κατὰ τὴν ἀποψή μας, ὅμως, ὁ ἱστορικός Προκόπιος δέν θά πρέπει νά ταυτίζεται μέ τόν ἐν λόγῳ πρεσβύτερο Προκόπιο.

280. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 159-160.

281. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 132<sup>6</sup>-133<sup>7</sup>. πρβλ. SynCP 124<sup>19-36</sup>, 731<sup>10</sup>-733<sup>5</sup>.

282. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 134<sup>7</sup>-143<sup>4</sup>.

283. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 143<sup>5-8</sup>.

284. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 144<sup>6</sup>-146<sup>10</sup>.

285. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 146<sup>11</sup>-147<sup>6</sup>.

286. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 147<sup>7</sup>-151<sup>10</sup>. Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 324-325.

287. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 151<sup>11</sup>.

λογο τῶν δώδεκα ἀποστόλων<sup>288</sup>, καὶ ζ) ἀπὸ ἑνα κατάλογο ὀρισμένων προσώπων τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης<sup>289</sup>. Στὸν β' ἐκδότῃ θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν μὲ βεβαιότητα ἡ διήγησι τοῦ ἐπεισοδίου<sup>290</sup> μὲ τὸν πάπα Ἰωάννη Α' (523-526)<sup>291</sup> στὴν Κωνσταντινούπολι καὶ ὁ ἐπίλογος<sup>292</sup>. Καὶ οἱ δύο ἐκδότες τοῦ ἔργου εἶναι Κωνσταντινοπολίτες.

Ὁ πρεσβύτερος Προκόπιος προχώρησε στὴ συγκρότησι τῆς συλλογῆς ἐρασιζόμενος κείμενα τοῦ Δωροθέου, ἅπερ ἡμεῖς ὡς χρηστά καὶ εὐπαράδεκτα συναγαγόντες ἐμφανῆ πεποιήκαμεν, ὅπως τε ἡ ἐναρξίς τῆς ἐπισκοπῆς Κωνσταντινουπόλεως γέγονεν<sup>293</sup>. Στόχος λοιπόν, τῆς συλλογῆς ἦταν ἡ προβολή τῆς ἀποστολικῆς διαδοχῆς τάξεως τῆς ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Πότε πραγματοποιήθηκε ἡ πρώτη τῆς ἔκδοσι εἶναι δύσκολο νὰ προσδιοριστῇ μὲ μεγάλη ἀκρίβεια. Ἡ ἀναφορά ἀπὸ τὸν α' ἐκδότῃ τῆς περιοχῆς τῆς Ἀργυρουπόλεως<sup>294</sup> μᾶς πείθει ὅτι ἡ συλλογή ἐκδόθηκε μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Ἀττικοῦ (406-425)<sup>295</sup>, ἀφοῦ ὁ τύπος πῆρε τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὸν ἐν λόγω πατριάρχη<sup>296</sup>. Τὸ βέβαιο

288. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 153<sup>1</sup>-157<sup>4</sup>.

289. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 157<sup>10</sup>-159<sup>18</sup>.

290. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 151<sup>12</sup>-152<sup>7</sup>. Γιά τὴν περιγραφή ὁ β' ἐκδότῃς χρησιμοποιεῖ κάποια ἄλλη πηγή, πιθανότατα τοῖς ὑπατικούς καταλόγους τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Counsularia Constantinopolitana). Αὐτὸ εἶναι σὺνηθες γιὰ τοὺς συγγραφεῖς ποὺ κάνουν χρονολογικὲς παρεμβάσεις.

291. Kelly, Papes, σ. 54-55.

292. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 159<sup>19</sup>-160<sup>1</sup>.

293. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 157<sup>6-9</sup>.

294. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 146 κ.ἐξ. Τὴν πληροφορία γιὰ τὴν Ἀργυρούπολι ἐπαναλαμβάνουν ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Νικοφόρος Α' (Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, Χρονολογικὸν σύντομον, σ. 112; PG 100, 1041-1044) καὶ ὁ Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθοπούλου. Ὁ τελευταῖος σημειώνει: Ἀνδρέας ὁ ἀγιώτατος ἀπόστολος παραγενόμενος ἐν Βυζαντίῳ ἐκήρυξε τὸν σωτήριον λόγον· ἐκκλησίαν τε πιστῶν οὐστησάμενος ἐκτῆριον οἶκον ἐν τῇ νῦν λεγομένην Ἀργυρουπόλει ἀνεγείρας ἐνθα χρόνῳ ὑστερον ἐτέθη τὸ λείψανον τοῦ ἀγίου μάρτυρος Ἀνδριανοῦ, χειροτονεῖ ἐπίσκοπον τῆς αὐτῆς πόλεως Στάχυν ἑνα τῶν Ο', οὗ μνημονεύει ὁ ἀπόστολος Παῦλος ἐν τῇ πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολῇ· καὶ ἐπισκόπευσεν ἐτη ις' (Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου, Διήγησις, PG 147, 450-452· πρβλ. Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου, Ἐκκλ. Ἱστορία 2, 39, PG 145, 860).

295. Γεδεών, Πατριαρχικοί πίνακες 38, σ. 105-110.

296. Κατιδὼν οὖν ὁ Ἀττικὸς τὸν καταντικρὺ Χρυσοπόλεως τόπον εὐτερπῆ τυγχάνοντα, πρέπειν ἔφη τοῦτον Ἀργυρούπολιν ὀνομάζεσθαι, καὶ ῥηθεῖς ὁ λόγος εὐθὺς τὴν ἐπωνυμίαν ἐκράτησεν (Σωκράτους, Ἐκκλ. Ἱστορία 7, 25). Ἡ ὑπαρξὴ τῆς Ἀργυρουπόλεως ἀμφισβητήθηκε ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴ νεώτερη ἔρευνα, βλ. Κουρίλα, *Heraclaea Sacra*, σ. 41-47.

εἶναι ὅτι τὸ 525 ὁ οἰκουμενικός πατριάρχης Ἐπιφάνιος (520-535)<sup>297</sup> χρησιμοποίησε τὴ συλλογὴ γιὰ νὰ πείσῃ τὸν πάπα Ἰωάννη Α΄ (523-526)<sup>298</sup> νὰ ἄρῃ τὴν ἀπαίτησή του νὰ προεξάρχη στὸ κοινωνικὸ συλλεϊτουργο τῶν Χριστουγέννων<sup>299</sup>. Συγκεκριμένα, ὁ πάπας ὑποστήριξε ὅτι ἡ Ρώμη εἶχε δεχθῆ χειροτονία ἐπισκόπου πρὶν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολι, γι' αὐτὸ καὶ προπορευόταν στὰ πρεσβεία τιμῆς<sup>300</sup>. Ἡ ἀντίδραση τοῦ πατριαρχείου ἦταν ἀμεση καὶ προσκόμισε στὸν πάπα τὴ συλλογὴ τοῦ Δωροθέου (πιθανότατα μαζί μὲ τὰ λατινικὰ πρωτότυπα), τὴν ὁποία ὁ πάπας Ἰωάννης Α΄ ἀναγνώρισε ὡς αὐθεντικὴ<sup>301</sup>. Εἶναι σαφές ὅτι ὁ πάπας οὐδόλως ἀμφισβητοῦσε τὴν ἀνδρειο ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου τῆς νέας Ρώμης. Μάλιστα, οἱ πάπες προβάλλοντες ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ Ε΄ αἰῶνα τὴν πέτρειο ἀποστολικότητα ὡς μοναδικὸ κριτήριον γιὰ τὴν διεκδίκηση πατριαρχικῆς ἀξίας καὶ δικαιοδοσίας, ἐμμέσως ἀναγνώριζαν τὴν ἀνδρειο ἀποστολικότητα τῆς Κωνσταντινουπόλεως<sup>302</sup>. Βεβαίως, ὁ πάπας Ἰωάννης μετὰ τὴν ὑπέρβαση τοῦ ἀρχικοῦ του ἐπιχειρήματος, προέβαλε τὴν πέτρειο ἀποστολικότητα τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης ὡς αἰτία τῶν ἀξιώσεων του<sup>303</sup>. Στὴν Κωνσταντινούπολι ἦταν ἤδη γνωστὲς *αἱ παπικαὶ διεκδικήσεις... ὡς αὐταὶ διετυπώθησαν ἰδίως ὑπὸ τοῦ πάπα Γελασίου Α΄ (492-496) καὶ ὡς προεβλήθησαν εἰς τον περιφημον «Λίβελλον» τοῦ πάπα Ὁρμίσδα (514-523) διὰ τὴν ἄρσιν τοῦ Ἀκακιανοῦ σχίσματος (519)*<sup>304</sup>.

Τὸ ἀνωτέρω γεγονός μᾶς ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ συλλογὴ ἐξεδόθη μετὰ τὴν ἐτῶν 425 καὶ 525. Κατὰ τὴν ἀποψή μας ἡ ἀ΄ ἐκδοσις τῆς συλλογῆς πραγματοποιήθηκε πρὸ τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου (451), ἢ ὁποία καθιέρωσε τὴν κανονικὴ λειτουργία τοῦ θεσμοῦ τῆς πενταρχίας τῶν

297. Γεδεών, Πατριαρχικοί πίνακες 52, σ. 142-144.

298. Kelly, Popes, σ. 54-55.

299. Ὁ Μανουὴλ Γεδεών ὑποστηρίζει ὅτι ὁ πάπας ἀπήτησε νὰ προκαθεσθῆ τοῦ Ἐπιφανίου ἐν ταῖς ἐκκλησιαστικαῖς συνάξεσιν, ὅπερ καὶ ἐγένετο (Γεδεών, Πατριαρχικοί πίνακες, σ. 143). Ὁ Dvornik ἀμφισβήτησε πλήρως τὴν ἱστορικότητα τοῦ γεγονότος, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἐὰν ἦταν ἀληθές, τότε στὴν Δυτικὴ Ἐκκλησία δὲν θὰ ἀπέδιδαν τόσο μεγάλη τιμὴ στὸν ἀπ. Ἄνδρῆ, καθὼς αὐτὴ θὰ τοὺς συνέδεε μὲ τὸ θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Dvornik, Apostolicity, σ. 57 κ.ἐξ.). Τὸ ἐπιχείρημα εἶναι ἐσφαλμένο (Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 57 κ.ἐξ.), ἀλλὰ ἡ παρατήρηση εἶναι τόσο σημαντικὴ πού ἐὰν ὁ Τσέχος ἐκκλησιαστικὸς ἱστορικὸς τὸ γνῶριζε δὲν θὰ τὴν ἔκανε ποτέ, ἀφοῦ θεμελιώνει τὸ σύνδεσμο μετὰ τὴν δύο πρώτων θρόνων.

300. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 151<sup>17-19</sup>.

301. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 151<sup>19</sup>-152<sup>1</sup>.

302. Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 61-62.

303. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 159<sup>17</sup>.

304. Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 57.

πατριαρχῶν. Στὸ κέντρο τῆς διατάξεως τῆς ὕλης τῆς συλλογῆς βρίσκεται ἡ προβολὴ τοῦ ἀποστολικοῦ συνδέσμου τῆς ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως μὲ τὶς ἐκκλησίες τῶν διοικήσεων Θράκης, Ποντικῆς καὶ Ἀσίας. Αὐτὸ μᾶς ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ συγκρότηση τῆς συλλογῆς στόχευε στὴν ἐνίσχυση τῆς ὑπεροχῆς δικαιοδοσίας τοῦ θρόνου τῆς νέας Ρώμης κυρίως ἐπὶ τῶν ἐκκλησιῶν τῆς διοικήσεως Ἀσίας. Κατὰ συνέπεια θὰ πρέπη νὰ ἐντοπίσουμε τὴν α' ἔκδοσι στὴ διάρκεια τῆς ἀρχιερατείας τοῦ μαθητῆ τοῦ ἱ. Χρυσοστόμου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Πρόκλου (434-447)<sup>305</sup>, ὁ ὁποῖος ἐργάστηκε συστηματικὰ γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τῆς ὑπεροχῆς δικαιοδοσίας τοῦ θρόνου του<sup>306</sup>. Ἡ β' ἔκδοσις πρέπει νὰ πραγματοποιήθηκε στὸ β' μισὸ τοῦ ΣΤ' αἰῶνα, καθὼς ὁ ἐκδότης δὲν φαίνεται νὰ ἀπέχη χρονικὰ ἀπὸ τὰ γεγονότα τοῦ 525. Ὁ συγγραφέας τοῦ Πασχαλίου Χρονικοῦ (π. 630) χρησιμοποιεῖ ὡς πηγὴ καὶ τὴ συλλογὴ τοῦ Δωροθέου<sup>307</sup>, γεγονός τὸ ὁποῖο δείχνει ὅτι ἡ χρῆση τῆς συλλογῆς εἶχε λάβει συστηματικὴ μορφή τὸν Ζ' αἰῶνα<sup>308</sup>.

Ἐπιστρέφοντας στὴν ἀφετηρία τῆς ἐρεῦνης μας, σημειώνουμε ὅτι ἡ πηγὴ εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὴ, ἀφοῦ ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀνδρειο ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, κάνει εἰδικὴ μνεία στὸν α' ἐπίσκοπο τοῦ Βυζαντίου, τὸν Στάχυ, καὶ τέλος παραδίδει τὸν κατάλογο τῶν ἐπισκόπων τῆς πόλεως μέχρι καὶ τὸν ἐπίσκοπο Μητροφάνη. Σύμφωνα μὲ τὸν συγγραφέα τοῦ κειμένου, ὁ ἀπ. Ἀνδρέας παρέμεινε ἐπὶ δύο ἔτη πλησίον τῆς πόλεως τοῦ Βυζαντίου, στὴν περιοχὴ ποῦ ἀπὸ τὸν Ε' αἰῶνα καὶ μετὰ ὀνομαζόταν Ἀργυρούπολη<sup>309</sup>. Πρὶν ὁ ἀπόστολος ἀναχωρήσῃ γιὰ τὴ Σινώπη τοῦ Πόντου χειροτόνησε ἐπίσκοπο τοῦ Βυζαντίου τὸν Στάχυ<sup>310</sup>. Ὁ συγγραφέας τῶν κειμένων δίνει ἰδιαίτερη σημασία στὸν Στάχυ, τὸν ὁποῖο συνυπολογίζει μεταξύ τῶν ἑβδομήκοντα ἀποστόλων<sup>311</sup>. Ὁ ἴδιος ὑποστηρίζει

305. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ πίνακες, 42, σ. 116-119.

306. Πρβλ. Φειδᾶ, Πενταρχία, Ι, σ. 254-257.

307. Hunger, Βυζ. Λογοτεχνία ΙΙ, σ. 129.

308. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ καθηγητῆς Βλάσιος Φειδᾶς τόσο ὁ αὐτοκράτορας Ἡράκλειος (610-641), ὅσο καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Δ' (668-685) ὀνομάζουν ἀποστολικὸ τὸ θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως (βλ. Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 62).

309. Ἀνδρέας τὸ Βυζάντιον, κατέκησεν ἐπὶ διετῆ χρόνον πλησίον τοῦ Βυζαντίου τῶ Θρακίῳ μέρει ὡς ἀπὸ σταδίου ἑνὸς τῆς Ἀργυρούπολεως, ἐκεῖ ἐπὶ συναγωγῆν τῶν ἐνθέσμων καὶ φιλαληθῶν ἀνδρῶν ποιούμενος. Ὡς οὖν περὶ τοὺς διαχιλίους ἐπισυναξας τῶ Χριστῶ θυσιαστήριον ἐδράσας ἐν τῇ Ἀργυρούπολει καὶ τὸν Στάχυν ἐπίσκοπον καταστήσας εἰς Σινώπην τοῦ Πόντου μεθίσταται (Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 146-147).

310. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 147<sup>5-6</sup>.

311. Στάχυς, οὐ καὶ αὐτοῦ ἐν τῇ πρὸς Ῥωμαίους μέμνηται, ὄν καὶ Ἀνδρέας ὁ



ὅτι στήν ἐκκλησία τῆς Ἀργυρουπόλεως τὸ λείψανον ἀπέκειτο Στάχυος τοῦ ἑνὸς τῶν ἑβδομήκοντα μαθητῶν, ὃς ὑπὸ Ἀνδρέου τοῦ ἀποστόλου ἐν τῷ αὐτόθι τόπῳ πρῶτος ἐπίσκοπος τοῦ νῦν Βυζαντίου κατέστη<sup>312</sup>. Τέλος, παραδίδει τὸν κατάλογο τῶν ἐπισκόπων τοῦ Βυζαντίου, ἀπὸ τὸν Στάχου μέχρι καὶ τὸν Μητροφάνη. Ὁ Μητροφάνης (315-325)<sup>313</sup> εἶναι ὁ τελευταῖος ἐπίσκοπος τοῦ Βυζαντίου καὶ ὁ πρῶτος ἀρχιεπίσκοπος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἶναι ὁ ἐπίσκοπος κατὰ τὴν ἀρχιερατεία τοῦ ὁποῦο ὁ Μ. Κωνσταντῖνος ἵδρυσεν στήν ἀρχαία πόλη τοῦ Βυζαντίου τὴ νέα Ρώμη (3 Νοεμβρίου 324). Γι' αὐτὸ καὶ ὁ ἐκδότης τῶν κειμένων τοῦ Δωροθέου σημειώνει ὅτι ἐπιθυμοῦσε μέσῳ τοῦ καταλόγου νὰ καταδείξῃ ἐξ οἴου τε γένους ὁ Μητροφάνης κατήγετο<sup>314</sup>.

ἀπόστολος τὴν Ποντικὴν θάλασσαν διαπλέων ἐν Ἀργυρουπόλει τῆς Θράκης ἐπίσκοπον τοῦ Βυζαντίου κατέστησεν (Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 137). Στὸν Στάχου ἀναφέρεται πρῶτος ὁ Ὁριγένης: *Salutate Urbanum adjutorem meum in Christo, et Stachym dilectum meum. Stachyn in salutatione conjungit, sed Urbanum in laudibus praelulit. Illum animum adjutorem in Christo; Stachyn vero dilectum tantummodo sibi, sicut Ampliatum nominavit. Adjutor autem Apostoli in Christo, nom aliud intelligitur quam apostolici operas particeps* (Ὁριγένης, *Commentarium ad Romanos* 10, 23, PG 14, 1281<sup>A</sup>· πρβλ. Peterson, Andrew, σ. 7). Τὴν πληροφορία γιὰ τὸν Στάχου ἐπαναλαμβάνει ὁ Ψευδο-Ἐπιφάνιος, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο μὲ τὸν Δωροθέο: Στάχης, οὐ καὶ αὐτοῦ ἐν τῇ ἐπιστολῇ (ἐν. πρὸς Ρωμαίους) μέμνηται ὁ Παῦλος, ἐπίσκοπος πρῶτος Βυζαντίου κατέστη ὑπὸ Ἀνδρέου τοῦ ἀποστόλου ἐν Ἀργυρουπόλει τῆς Θράκης (Ἐπιφάνιου, *Περὶ τῶν Ὁ ἀποστόλων*, σ. 120). Ἀντίστοιχα ὁ Ψευδο-Συμεὼν σημειώνει: Στάχυν, οὐ καὶ αὐτοῦ μέμνηται ἐν τῇ πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολῇ ὁ ἅγιος Παῦλος, ὃν καὶ ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας διαπλέων τὴν Ποντικὴν θάλασσαν ἐν Ἀργυρουπόλει τῆς Θράκης ἐπίσκοπον τοῦ Βυζαντίου ἐποίησεν (Συμεὼν (Ψευδο), Ἀπόστολοι, σ. 182-181). Πρβλ. Στάχης ἐπίσκοπος τοῦ Βυζαντίου (Ἰππολύτου Ρώμης, *Περὶ τῶν Ὁ ἀποστόλων*, σ. 168).

312. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 146<sup>10</sup>· πρβλ. Κουρίλα, *Heraclea Sacra*, σ. 41.

313. Γεδεών, *Πατριαρχικοί πίνακες*, 25, σ. 67-69.

314. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 157<sup>9</sup>. Εἶναι γεγονός ὅτι οἱ χρονογράφοι τῶν πρώτων αἰώνων δὲν δίνουν πληροφορίες γιὰ τὸν κατάλογο τῶν ἐπισκόπων τοῦ Βυζαντίου (πρβλ. Peterson, Andrew, σ. 11). Ὁ Κωνσταντινοπολίτης ἐκκλησιαστικὸς ἱστορικὸς Σωκράτης ἀναφέρει μόνον τὸν Μητροφάνη (Σωκράτους, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1, 37), σὲ σχετικὸ χωρίο γιὰ τὸν διάδοχό του Κωνσταντινουπόλεως Ἀλέξανδρο. Αὐτὸ βέβαια δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ἵπτηρχαν ἐπίσκοποι πρὶν ἀπὸ αὐτὸν στὸ Βυζάντιο, ἀφοῦ ὁ Μητροφάνης ἀναφέρεται ἀπλᾶ ὡς προκάτοχος τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ἄλλωστε, ὁ ἴδιος ὁ Σωκράτης γράφει ὡς συνεχιστὴς τοῦ Καισαρείας Εὐσεβίου, καὶ ὄχι γιὰ τὴν προγενέστερη περίοδο τοῦ 305 (βλ. Καρπὸζηλου, *Βυζ. Ἱστορικοί* I, σ. 114 κ.ἑξ.). Πράγματι, ὁ Εὐσεβίος δημοσίευσε τοὺς καταλόγους τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς (Ἀλεξανδρείας, Ἱεροσολύμων καὶ Ἀντιοχείας), ἀλλὰ φαίνεται ὅτι δὲν εἶχε πρόσβαση ἢ δὲν ἐνδιαφέρθηκε νὰ δημοσιεύσῃ τὸν κατάλογο τῶν ἐπισκόπων τοῦ Βυζαντίου. Ὁ Ἡσύ-

Ἐνα ἐξαιρετικὰ σημαντικό στοιχείο, τὸ ὁποῖο ἀπὸ μόνο του περιγράφει τὴ συνείδηση τῆς ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀνδραιο ἀποστολικότητά της εἶναι ἡ διάδοση τῆς τιμῆς τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα στὴ Δύση καὶ στοὺς λαοὺς τοὺς ὁποίους ἐκχριστιάνισε ἡ βυζαντινὴ ἱεραποστολή<sup>315</sup>. Ὁ ἴδιος ὁ Δνορνίκ ἐπιτυχῶς παρατηρεῖ ὅτι οἱ Γότθοι ἀπέδιδαν ἰδιαίτερη τιμὴ στὸν ἀπ. Ἀνδρέα<sup>316</sup>. Μάλιστα, μία ἀπὸ τὶς πρῶτες ἐνέργειες τοῦ Θεοδωρίχου ἦταν νὰ κατασκευάσῃ στὴ Ραβέννα ἐκκλησία ἀφιερωμένη στὸν ἀπόστολο. Αὐτὸ δὲν εἶναι περιέργο, ἐπειδὴ οἱ Γότθοι ἀν καὶ ἦταν ἀρειανοί, εἶχαν λάβει τὴ χριστιανικὴ πίστη στὴν Ἀνατολὴ τὸν Δ' αἰῶνα. Γι' αὐτὸ ἔδειχναν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν τιμὴ τῶν ἁγίων πού εἶχαν παραλάβῃ ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία. Ἔτσι, ἡ διάδοση τῆς τιμῆς τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα στὴν Ἰταλία πραγματοποιήθηκε σὲ τρεῖς φάσεις: α) ἐπὶ Ἀμβροσίου Μεδιολάνων, β) ἐπὶ Γόθων, καὶ γ) ἐπὶ Ραβέννας Μαξιμιανοῦ. Ὁ ἴδιος ὁ ἐν ἁγίοις πάπας Γρηγόριος Α' (590-604) ἀνήκει σὲ ἐκείνους πού συνέβαλαν στὴν ἀνανέωση τῆς τιμῆς τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα στὴ Δύση, παρότι συγκρούσθηκε μὲ τὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη Ἰωάννη Δ' τὸν Νηστευτὴ (585-595) γιὰ τὸν τίτλο οἰκουμενικός<sup>317</sup>. Ὁ ἴδιος ὁ Δνορνίκ ὁ ὁποῖος ἄσκησε βαρύντατη κριτικὴ στὴν ἐκ τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπως παρατηρεῖ ὁ καθηγητὴς Βλάσιος Φειδᾶς *ἀπέφυγε συστηματικῶς νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν ἀπὸ τοῦ Ε' αἰῶνος εὐρείαν διάδοσιν τῆς τιμῆς τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέου εἰς τὴν Δύσιν*<sup>318</sup>. Παρατηροῦμε λοιπὸν, ὅτι ἀπὸ τὸν Δ' αἰῶνα ἐξελίσσεται μία συστηματικὴ προσπάθεια τῆς Κωνσταντινουπόλεως νὰ μεταδώσῃ τὴν τιμὴν τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα στὶς ἄλλες ἐκκλησίες. Αὐτὸ φανερῶνει τὴν ἀπόλυτη συνείδηση τοῦ θρόνου γιὰ τὸ περιεχόμενον τῆς ἀποστολικότητός του καὶ ταυτοποιεῖ τὴν ἀνδραιο ἀποστολικότητά του.

χιος Ἰλλούστριος (π. 500-582) πάλι, στὸ τμήμα τοῦ ἔργου του πού σώζεται (μὲ τὴ μορφή ἐπιτομῆς: Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως) δὲν δίνει κάποιον κατάλογο. Αὐτὸ, ὅμως, εἶναι φυσικὸ, ἀφοῦ ὁ Ἡσύχιος ἦταν εἰδωλόατρης καὶ ἐπομένως δὲν εἶχε λόγον νὰ ἐνδιαφερθῇ (πρβλ. Καρπόζηλου, Βυζ. ἱστορικοί Ι, σ. 535-536). Τέλος, πολλοὶ θεωροῦν ἀπορίας ἄξιό πῶς ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Πρόκλος δὲν ἀναφέρει τίποτα στὸ γνωστὸ του Ἐγκώμιον στὸν ἀπ. Ἀνδρέα (πρβλ. Πρόκλου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐγκώμιον Ἀνδρέου, PG 65, 821-828). Ἀλλὰ ὅπως ἤδη σημειώσαμε, ὁ Πρόκλος ἔξ ἀφορμῆς τῆς ἐορτῆς τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα, ταυτοποιεῖ τὸ περιεχόμενον τῆς ἔννοιας τῆς ἀποστολικότητος σύμφωνα μὲ τὴ θεολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας.

315. Βλ. Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 59 κ. ἑξ.

316. Δνορνίκ, Apostolicity, σ. 151.

317. Πρβλ. Δνορνίκ, Apostolicity, σ. 158 κ. ἑξ. Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 57-58.

318. Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 59.

Ἡ Ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἦταν αὐτόνοτος ιδιότης τῆς πατριαρχικῆς ἀξίας, ἡδύνατο δὲ νὰ ἀναχθῆ ὄχι μόνον εἰς τὸν ἀπόστολον Ἀνδρέαν, ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλους ἀποστόλους<sup>319</sup>. Ὁ βιογράφος τοῦ πατριάρχη Ταρασίου Ἰγνάτιος, στὰ μέσα τοῦ Θ' αἰώνα καὶ σὲ μία περίοδο ποῦ εἶχε διαμορφωθῆ πλήρως ἡ περὶ ἀπ. Ἀνδρέα παράδοση τοῦ θρόνου τῆς βασιλεύουσας, δὲν διστάζει νὰ ἀποδώσῃ καὶ τὴν ἰωάννειο ἀποστολικότητα<sup>320</sup> τοῦ θρόνου<sup>321</sup>. Ἡ σύνθεση τῆς ἰωαννείου μετὰ τὴν ἀνδροειο ἀποστολικότητα πραγματοποιήθηκε κατὰ τὴν α' περίοδο τῆς εἰκονομαχικῆς ξριδας<sup>322</sup>. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τῶν ἁγίων ἀπ. Ἀνδρέα καὶ Εὐαγγελιστῆ Λουκά ἀπὸ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο δὲν ἦταν καθόλου τυχαία, ἀφοῦ καὶ οἱ δύο φέρονται συνδεόμενοι μετὰ τὴν ἄμεση (τάξεως) ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως<sup>323</sup>. Φαίνεται ὅτι ὁ πρῶτος χριστιανὸς αὐτοκράτορας γνώριζε αὐτὴν τὴν παράδοση τῆς ἐκκλησίας τοῦ Βυζαντίου καὶ τὴν ἐνδυνάμωσε μετὰ τὴν ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων<sup>324</sup>.

319. Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 65.

320. Ἡ ἰωάννειος ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως προβάλλεται ἰδιαίτερως στὴ σχετικὴ μελέτη τοῦ καθηγητοῦ Φειδᾶ. Ὁ ἴδιος τὴν τεκμηριώνει ἁμέσως στὴ μαρτυρία τῆς συριακῆς μεταφράσεως τοῦ ἔργου *Doctrina Apostolorum*, στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Μ. Φωτίου πρὸς τὸν Καθολικὸ τῶν Ἀρμενίων Ζαχαρία καὶ στὴν ἀπολογία τοῦ Κωνσταντινουπόλεως Ἰγνατίου στὴν Πρωτοδευτέρα σύνοδο (861), ἐνῶ ἐμμέσως στὸν Ἰωάννη Φιλόπονο (βλ. Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 65-75). Σημειώνει μάλιστα ὅτι ἡ ἰωάννειος ἀποστολικότης ἀνταπεκρίνεται κατ' ἀρχὴν πληρότερον εἰς τὴν περὶ ἀποστολικότητος ἐκκλησιαστικὴν συνείδησιν τῶν Βυζαντινῶν, διότι ὁ ἀπόστολος Ἰωάννης ἀφ' ἑνὸς μὲν κατεῖχεν ἐξέχουσαν θέσιν εἰς τὸν χορὸν τῶν ἀποστόλων, ἀφ' ἑτέρου δὲ παρέδωκεν ἔγγραφον τὸ ἀποστολικὸν κήρυγμα αὐτοῦ, διὰ τοῦ ὁποῦ ἐβεβαιούτο ἡ αὐθεντικὴ διαδοχὴ τῆς πίστεως (Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 75).

321. Βίος Ταρασίου 56<sup>12-15</sup>. πρβλ. Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 65. Εἶναι ἀξιοσημείωτο τὸ ὅτι ὁ συγγραφέας τοῦ Βίου κατανοεῖ τὴν ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως καταρχὴν μετὰ τὸ περιεχόμενο τῆς διαδοχῆς πίστεως. Ἔτσι, ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης φέρει διαδοχὴ ὄχι μόνον ἐκ τῶν ἀποστόλων Ἀνδρέα καὶ Ἰωάννη, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς Φίλιππο, Θωμᾶ καὶ Πέτρο.

322. Βλ. Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 75 κ. ἔξ.

323. Πρβλ. *Doctrina Apostolorum*, σ. 34.

324. Κανεὶς δὲν θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ἀποκλείσῃ τὴν περίπτωση ἁμέσου ἀποστολικότητος τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Ἀνδρέα, Ἰωάννη καὶ Λουκά, ἂν καὶ ἐπεκράτησεν εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἡ γνωστὴ ἀναγωγὴ τῆς ἀποστολικότητος αὐτοῦ εἰς τὸν πρωτόκλητον τῶν ἀποστόλων Ἀνδρέαν (Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 75). Ἄλλωστε εἶναι πιθανότατο κάποιοι ἀπὸ τοὺς διαδόχους τοῦ Στάχου νὰ ἔλαβαν χειροτονία ἀπὸ τοὺς Εὐαγγελιστῆς

Στὴν Ἀνατολὴ ἦταν κοινὴ ἡ συνείδηση ὅτι ἡ ἀποστολικότης τῶν ὑποκειμένων θρόνων ἀνήκει εἰς τὸν ὅλον διοικητικὸν ἐκκλησιαστικὸν σῶμα, τὸ ὁποῖον καὶ ἐκφράζεται τελικῶς διὰ τῆς διοικητικῆς κεφαλῆς αὐτοῦ<sup>325</sup>. Τὰ παραδείγματα εἶναι πολλὰ, ἡ ἰωάννειος ἀποστολικότης τῆς Ἐφέσου ἀναφέρεται εἰς τὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως διὰ τῆς διοικητικῆς ὑπαγωγῆς τῆς πρώτης εἰς τὴν δευτέραν<sup>326</sup>. Ὅπως μάλιστα παρατηρήσαμε, ἡ συλλογὴ τῶν ἔργων τοῦ Τύρου Δωροθέου θὰ πρέπη νὰ συνδεθῇ ὄχι μὲ τὸν ἀνταγωνισμό τῆς πρεσβυτέρας πρὸς τὴ νέα Ρώμη, ἀλλὰ μὲ τὴν προσπάθεια τῆς ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως νὰ ἐπεκτείνῃ τὴν ὑπερόρια δικαιοδοσία τῆς ἐπὶ τῶν ἐκκλησιῶν τῶν διοικήσεων Ποντικῆς, Θράκης καὶ Ἀσίας. Ἡ ἀνδρείος ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου συνέδεε τὴν ἐκκλησία τῆς βασιλεύουσας μὲ τὸ σύνολο τῶν ἐκκλησιῶν στίς ὁποῖες δίδαξε καὶ ἔδρασε ὁ ἀπ. Ἀνδρέας (Μ. Ἀσία, Πόντος, Θράκη, Ἑλλάδα). Ἀντιστοίχως ἡ ἰωάννειος ἀποστολικότητα συνέδεε τὴν ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως μὲ ὅλες τὶς ἐκκλησίες πού ἔφεραν ἰωάννειο ἀποστολικότητα (Μ. Ἀσία, Θράκης, Μακεδονίας καὶ Ποντικῆς<sup>327</sup>). Τέλος, καὶ ἡ λουκάνειος ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου τῆς βασιλεύουσας τὴ συνέδεε μὲ τὶς ἐκκλησίες τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Θράκης. Μάλιστα, ἡ σύνδεση τῆς Κωνσταντινουπόλεως μὲ τὴν περιφέρειά της εἶχε τυπολογηθῆ πρὸ τοῦ τέλους τοῦ Δ' αἰώνα. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καθίσταται προφανῆς ἡ ἀπάντηση στοῦ ἀρχικοῦ μας ἐρώτημα, γιὰ τὸ Μ. Κωνσταντῖνος μετέφερε εἰς τὴ νέα του πρωτεύουσα τὰ λείψανα τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα. Τὸν Δ' αἰώνα μὲσω καὶ τῆς μεταφορᾶς τῶν λειψάνων εἰς τὴν Κωνσταντινούπολη ἐπιχειρεῖται ἡ εὐθεία σύνδεση τοῦ μεγάλου ἐκκλησιαστικοῦ κέντρου τῆς Ἀνατολῆς μὲ τὸ περιφερειακὸ κέντρο τῆς Πάτρας, ἀλλὰ καὶ μὲ ὅσες ἐκκλησίες διεκδικοῦσαν ἀνδρείο ἀποστολικότητα (π.χ. τοῦ Πόντου).

Ὁ Διογῆνις προκειμένου νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως δὲν διστάζει νὰ ἀρνηθῆ καὶ αὐτὸ τὸ μαρτύριο τοῦ ἀποστόλου εἰς τὴν Πάτρα. Ἡ ἀθαίρητη ἐρμηνεία τῶν γεγονότων δείχνει τὴν ἀπροκάλυπτη διάθεση τῆς δυτικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστοριογραφίας νὰ ἀλλοιώσῃ τὸ περιεχόμενον τῶν πηγῶν, πού ὀδηγοῦν εἰς τὴν ἀποδοχὴ τῆς ἀποστολικότητος τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Μάλιστα, ἡ συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς ἦταν παντελῶς ἀντίθετη πρὸς τὴν

Λουκᾶ καὶ Ἰωάννη, τῶν ὁποίων ἡ παρουσία εἰς τὴν συγκεκριμένη ἀλλὰ καὶ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ μετὰ τὸ μαρτύριο τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα ἐπιβεβαιώνεται ποικιλοτρόπως (πρβλ. *Doctrina Apostolorum*, σ. 34.).

325. Βλ. Φειδᾶ, Ἰωάννειος ἀποστολικότης, σ. 67.

326. Βλ. Φειδᾶ, Ἰωάννειος ἀποστολικότης, σ. 68.

327. Βλ. Παναγωτοπούλου, Γρηγόριος Θαυματουργός, σ. 206-207.

ἀπόκρυφη παράδοση<sup>328</sup>, καί γι' αὐτό ἡ μαρτυρία τῶν λειψάνων κατέστη ἡ αὐτονόητη ἐπιβεβαίωση, ὅπου ἡ γραπτή παράδοση δὲν κάλυπτε τὴν Ἐκκλησία. Κατὰ συνέπεια ἡ ἀποψη τοῦ Dvornik<sup>329</sup>, ὅτι ἡ ἀνδρῆος ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως προέρχεται ἀποκλειστικά ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀπόκρυφης παραδόσεως εἶναι ἐσφαλμένη, ἀφοῦ ἡ ἐκκλησία τοῦ Βυζαντίου πρὸ τῆς μεταφορᾶς τῆς νέας πρωτεύουσας, εἶχε πλήρη συνείδηση τῆς ἀποστολικότητός της.

Πράγματι, κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα παρατηρεῖται μία ἀνανέωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὸν ἀπ. Ἀνδρέα, ἀφοῦ ἡ ἀναγωγή εἰς τὴν ἀποστολικὴν ρίζαν ἐκάστου πατριαρχικοῦ θρόνου ἀπέκτησε πλέον ἰδιάζουσας σημασίαν, διὸ καὶ κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν ἐγένετο πληρεστέρα μελέτη, ἐπεξεργασία καὶ ἀξιοποίησις τῶν γνωστῶν στοιχείων τῆς παλαιότερας παραδόσεως περὶ τῆς σχέσεως τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου καὶ τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέου πρὸς τὴν ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως<sup>330</sup>. Ἡ σύγχρονη ἔρευνα ὀφείλει νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν ἔννοια τῆς ἀποστολικότητος ἀξιοποιώντας τὰ κριτήρια καὶ τὴν παράδοση τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, γιὰ τὴν ὁποία ἡ ἀποστολικότητα εἶναι κυρίως διαδοχὴ πίστεως<sup>331</sup>.

Συχνὰ οἱ σύγχρονοι ἐκκλησιαστικοὶ ἱστορικοὶ ὀδηγοῦνται σὲ συμπεράσματα ἀντίθετα ἀπὸ τὰ ὅσα ἡ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας διαφύλαξε, ἀρνούντι νὰ ἀποδεχτοῦν τὴν ἐσωτερικὴ συνοχὴ καὶ τὴ συνέπεια πού τὴν διακρίνει. Τὸ περίεργον εἶναι ὅτι μετὰ ἀπὸ ἓνα ταξίδι πού κρατᾷ πολλὰς φορὰς ἀκόμη καὶ αἰῶνες, ἔρχεται μία μικρὴ ἢ μεγάλῃ πηγὴ νὰ ἐπιβεβαιώσῃ ὅλα ὅσα ἡ παράδοση διαφύλαξε. Ἔτσι, καὶ ἡ ἀμφισβήτηση τῆς ἀποστολικότητος τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως δὲν ἀποτελεῖ τίποτα ἄλλο παρὰ ἀφορμὴ γιὰ μεγαλύτερη ἐμβάθυνση σὲ ὅσα ἡ παράδοση διαφύλαξε καὶ ἐπιβεβαιώνουν ἀκράδαντα οἱ πηγές. Τὸ μαρτύριον τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα καὶ ἡ παράδοσή του εἶναι ἓνα κλασικὸ παράδειγμα.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΝΤ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

328. Βλ. Φωτίου Κωνσταντινουπόλεως, Βιβλιοθήκη 114, PG 103, 389<sup>o</sup>.

329. Dvornik, Apostolicity, σ. 191.

330. Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 79.

331. Πρβλ. Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 64.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βραχυγραφίες

- AA M. Bonnet, *Acta Andrea cum laudatione contexta et Martyrium Andreae graece - Passio Andreae latine (a se primum edita ex Analectis Bollandianis repetiit praefatus est indices adiecit)*, [Supplementum Codicis Apocryphi II], Parisiis, 1895.
- AAA R.-A. Lipsius - M. Bonnet, *Acta Apostolorum Apocrypha*, τ. 1-2<sup>1-2</sup>, Darmstadt, 1959.
- BHG Fr. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, τ. 1-3, [Subsidia Hagiographica 8a], Bruxelles, 1957.
- BHGA Fr. Halkin, *Auctarium Bibliotheca Hagiographica Graeca*, [Subsidia Hagiographica 47], Bruxelles, 1969.
- BHGNA Fr. Halkin, *Novum Auctarium Bibliotheca Hagiographica Graeca*, [Subsidia Hagiographica 65], Bruxelles, 1984.
- BHL *Bibliotheca Hagiographica Latina*, Bruxelles, [SHag 6], τ. 1: A-I (1898-1899), τ. 2: K-Z (1900-1901).
- BHLS *Bibliotheca Hagiographica Latina Supplementi*, Bruxelles, 1911.
- BHLNS *Bibliotheca Hagiographica Latina Novum Supplementum*, [Subsidia Hagiographica 70], Bruxelles, 1986.
- BHO P. Peeters, *Bibliotheca Hagiographica Orientalis*, [Subsidia Hagiographica 10], Bruxelles, 1910.
- CCSA Corpus Christianorum Series Apocryphorum
- CCSL Corpus Christianorum Series Latina.
- CJ Codex Justinianus
- CPG M. Geerard, *Clavis Patrum Graecorum*, [Corpus Christianorum], τ. I (1983), τ. II (1974), τ. III (1979), τ. IV (1980), τ. V (1987), (Brepols - Turnhout).
- CPGS M. Geerard - J. Noret, *Clavis Patrum Graecorum Supplementum*, [Corpus Christianorum], 1998 (Brepols - Turnhout).
- CPL E. Dekkers, *Clavis Patrum Latinorum*, Steengrugis, 1995<sup>2</sup>.
- CSEL Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum.
- CSHB Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, τ. 1-50, Βόννη 1828-1897.
- CTh Codex Theodosianus
- GNO W. Jaeger (ἐκδ.), *Gregorii Nysseni Opera*, Leiden, 1960 κ.έξ. (Brill).
- GCS Die griechischen christlichen Schriftsteller.
- Mansi J. D. Mansi (ἐκδ.), *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, Florence, 1759-63 (Graz, 1960).

- MartRom Martyrologium Romanorum ad formam editionis typicae schooliis historicis instructum*, [Propylaeum AASS Decembris], Bruxellis, 1940.
- PMBZ F. Winkelmanns, *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit, Erste Abteilung (641-867)*, τ. 1-4, Berlin - New York, 1998-2001.
- LNG O. Wimmer - H. Meilzer, *Lexicon der Namen und Heiligen*, Wien, 1988.
- ODS D. Farmer, *Oxford Dictionary of Saints*, Oxford, 1997<sup>4</sup>.
- PG J.-P. Migne (ἔκδ.), *Patrologiae Graecae Cursus Completus*, Paris, 1857-66.
- PL J.-P. Migne (ἔκδ.), *Patrologiae Latinae Cursus Completus*, Paris, 1844-66.
- PO R. Graffin - F. Nau (ἔκδ.), *Patrologia Orientalis*, Paris, 1903 κ.ἑξ.
- SynCP* H. Delehaye (ἔκδ.), *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae: Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*, Brussels, 1902.
- ΘHE Θρησκευτική καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, Ἀθήναι, τ. 1 (1962) - 12 (1968).
- TU Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana.

## Πηγές

- Ἀνδρέου Μαρτύριον = J.-M. Prieur (ἔκδ.), *Μαρτύριον τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου πρωτοκλήτου Ἀνδρέου τοῦ ἀποστόλου*, CCSA 6 (1989), 443-549.
- Ἀνδρέου Μαρτύριον Ἀρμενικόν = Ch. Tcherakian, *Écrits apostoliques non canoniques*, Venice, 1904, σ. 146-167.
- Ἀνδρέου Μαρτύριον Ἑλληνικόν = J.-M. Prieur (ἔκδ.), *Μαρτύριον τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέου*, CCSA 6 (1989), 675-703· AAA 2<sup>1</sup>, σ. 46-57.
- Ἀνδρέου Μαρτύριον Λατινικόν = *Passio sancti Andreae apostoli*, AA 66-70.
- Ἀνδρέου Μαρτύριον *Narratio* = *Μαρτύριον τοῦ ἁγίου ἀποστόλου Ἀνδρέου*, AA 45-64.
- Ἀνδρέου Πράξεις = *Πράξεις καὶ Περίοδοι τοῦ ἁγίου καὶ πανευφήμου ἀποστόλου Ἀνδρέου ἐγκωμίῳ συμπελεγμέναι*, AA 3-44.
- Ἀνδρέου Πράξεις καὶ Μαρτύριον = *Πράξεις καὶ μαρτύριον τοῦ ἁγίου ἀποστόλου Ἀνδρέου*, C. Tischendorf (ἔκδ.), *Acta Apostolorum Aprocrypha*, Lipsiae, 1851, σ. 105-131.
- Ἀνδρέου Πράξεις καὶ Ματθεία = *Πράξεις Ἀνδρέου καὶ Ματθεία εἰς τὴν πόλιν τῶν ἀνθρωποφάγων*, AAA 2<sup>1</sup>, σ. 65-116.
- Ἀνδρέου Πράξεις καὶ Πέτρου = *Πράξεις τῶν ἁγίων ἀποστόλων Πέτρου καὶ Ἀνδρέα*, AAA 2<sup>1</sup>, σ. 117-127.
- Ἀνώνυμος, Ὄνόματα = Ἀνώνυμος, *Τὰ ὀνόματα τῶν ἁγίων καὶ ἐνδόξων ἀποστόλων τῶν ιβ' καὶ ποῦ ἐδίδαξαν καὶ πῶς ἐτελειώθησαν*, Schermann, *Prophetarum*, σ. 171-177.

- Αὐγουστῖνος Ἰππῶνος, *Contra Felicem*, CSEL 25, 801-852.
- Barbarus Scaligeri = Th. Mommsen (ἔκδ.), *Chronica Minora Saec. IV, V, VI, VII*, τ. 1, [Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi 9], Berlin 1892 [φωτ. ἀνατ: München, 1981], σ. 274-298.
- Βασίλειος Σελευκείας, Ἐγκώμιον Ἀνδρέου = Βασίλειος Σελευκείας, Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Ἀνδρέαν τὸν ἀπόστολον, PG 28, 1101-1108.
- Βενάτιος Φουρτουναῖος, *Miscellanea*, PL 88, 59-362.
- Βίος Ἀρτεμίου = Ὑπόμνημα ἡγῶν ἐξήγησις τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος καὶ θαυματουργοῦ Ἀρτεμίου, συλλεγὲν ἀπὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας Φιλοσοργίου καὶ ἄλλων τινῶν παρὰ Ἰωάννου Μοναχοῦ, PG 96, 1251-1320.
- Βίος Μ. Κωνσταντίνου = F. Winkelmann, *Eusebius werke über das leben des kaisers Konstantin*, Berlin, 1975.
- Βίος Μαρκέλλου = Βίος τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ ἀρχιμανδρίτου Μαρκέλλου μονῆς τῶν Ἀκοιμήτων, G. Dargon (ἔκδ.), «La vie ancienne de saint Marcel l'Acémète», *Analecta Bollandiana* 86 (1968), 271-321.
- Βίος Τραασίου = Ἰγνατίου μοναχοῦ μερικὴ ἐξήγησις εἰς τὸν βίον τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Τραασίου ἀρχιεπισκόπου γεγονότος τῆς θεοφυλάκτου Κωνσταντινουπόλεως, St. Efthymiadis (ἔκδ.), *The life of the patriarch Tarasios by Ignatios the deacon (BHG 1698), introduction, text, translation and commentary*, [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 4], Aldershot, 1998 (Ashgate - Variorum).
- Breviarium Gothicum, in festicitate sancti Andree apostoli*, PL 86, 1262-1267.
- Cureton, *Ancient Syriac Documents = W. Cureton, Ancient Syriac Documents relative to the Earliest Establishment of Christianity in Edessa and the neighbouring countries, from the year after our Lord's ascension to the beginning of the fourth century*, London, 1864.
- Decretum Gelasianum = Conciliorum sub Gelasio Habitorum Relatio, Consilium Romanum*, PL 59, 157-184.
- Doctrina Apostolorum = Cureton, Ancient Syriac Documents*, σ. 24-35.
- Descriptio consulum = R. Bergess (ἔκδ.), The Chronicle of Hydatius and the Counsellaria Constantinopolitana (Two contemporary accounts of the final years of the Roman Empire)*, Oxford, 1993, σ. 215-245.
- Δετοράκης, Ἀνδρέου Μαρτύριον = Θ. Δετοράκης, «Τὸ ἀνέκδοτο μαρτύριο τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέα», *Πρακτικά τοῦ Β' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν (Πάτραι, 25-31 Μαΐου 1980)*, τ. 1, ἐν Ἀθήναις 1981-1982, σ. 333-352.
- Δωρόθεος, Σύγγραμμα = Δωρόθεος (Ψευδο), *Σύγγραμμα ἐκκλησιαστικῶν περὶ τῶν Ὁ' μαθητῶν τοῦ Κυρίου*, Scherfmann, *Prophetarum*, σ. 132-160. PG 92, 1060-1074.



- Εὐόδιος Οὐζάλης, *De Fide contra Manichaeos*, PL 42, 1130-1154.
- Ἐπιφάνιος Σαλαμίνας, *Πανάριον* = K. Holl, *Eriphanius, Bände 1-3: Ancoratus und Panarion*, [Die griechischen christlichen Schriftsteller 25, 31, 37], Leipzig, τ. 1 (1915), τ. 2 (1922), τ. 3 (1933).
- Ἐπιφάνιος, *Τὰ ὀνόματα τῶν δώδεκα ἀποστόλων* = Ἐπιφάνιος (Ψευδο), *Τὰ ὀνόματα τῶν δώδεκα ἀποστόλων, πού ἐκήρυξαν τὸ Εὐαγγέλιον Χριστοῦ καὶ πὼς ἐτελειώθησαν*, Schermann, *Prophetarum*, σ. 107-117.
- Ἐπιφάνιος, *Περὶ τῶν Ὁ' ἀποστόλων* = Ἐπιφάνιος (Ψευδο), *Περὶ τῶν Ὁ' ἀποστόλων*, Schermann, *Prophetarum*, σ. 118-126.
- Εὐσέβιος, *Ἐκκλ. Ἱστορία* = Εὐσέβιος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, SC 31, 41, 55· BEΠΕΣ 19-20.
- Γαυδέντιος Βρέσκιας, *Sermo 17, de diversis capitulis septimus*, PL 20, 959-971.
- Γρηγόριος Θεολόγος, *Λόγος λγ', πρὸς Ἀρειανούς καὶ εἰς ἑαυτὸν*, PG 36, 213-241.
- Γρηγόριος Θεολόγος, *Περὶ τῆς Ἀναστασίας ἐκκλησίας* = Γρηγόριος Θεολόγος, *Ἐνύπνιον περὶ τῆς Ἀναστασίας ἐκκλησίας, ἦν ἐπήξατο ἐν Κωνσταντινουπόλει*, PG 37, 1254-1262.
- Γρηγόριος Τουρώνης, *Βίος ἀπ. Ἀνδρέου* = M. Bonnet, *Heorgii Florentii Gregorii episcopi Turonensis liber de miraculis beati Andreae Apostoli*, CCSA 6 (1989), 565-651, μὲ γαλλικὴ μετάφραση· *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Merovingiarum 1* [Gregorii Turonensis opera], Hanovre, 1884-1885, σ. 821-846.
- Γρηγόριος Τουρώνης, *Libri Miraculorum*, PL 71, 705-828.
- Fasti Berolinenses* = H. Lietzmann (ἔκδ.), *Kleine Schriften, I: Studien zur spätantiken Religionsgeschichte*, [Texte und Untersuchungen 67], Berlin, 1958, σ. 420-429.
- Fasti Vindobonenses priores* = Th. Mommsen (ἔκδ.), *Chronica Minora Saec. IV. V. VI. VII.*, τ. 1, [Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi 9], Berlin, 1892 [φωτ. ἀνατ.: München, 1981], σ. 274-320.
- Fasti Vindobonenses posteriores* = Th. Mommsen (ἔκδ.), *Chronica Minora Saec. IV. V. VI. VII.*, τ. 1, [Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi 9], Berlin, 1892 [φωτ. ἀνατ.: München, 1981], σ. 274-334.
- Ἰερώνυμος, *Epistola 59, ad Marcellam*, PL 22, 586-589.
- Ἰερώνυμος, *Contra Vigilantium*, PL 23, 339-352.
- Ἰννοκέντιος Α' Ρώμης, *Epistola VI*, PL 20, 495-502.
- Ἰουλιανός, *Εἰς Κωνσταντίον* = Ἰουλιανός, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντίον*, J. Bidez (ἔκδ.), *Discours de Julien César*, [L'Empereur Julien, oeuvres complète I], Paris, 1932, σ. 10-68.

- Ἰππόλυτος Ρώμης (Ψευδο), *Περὶ τῶν IB Ἀποστόλων* (ποῦ ἕκαστος αὐτῶν ἐκήρυξεν, καὶ ποῦ ἐτελειώθη), PG 10, 952-953· Schermann, *Prophetarum*, σ. 164-167.
- Ἰππόλυτος Ρώμης (Ψευδο), *Περὶ τῶν O Ἀποστόλων*, Schermann, *Prophetarum*, σ. 167-170.
- Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Πρὸς τε Ἰουδαίους καὶ Ἕλληνας* = Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Πρὸς τε Ἰουδαίους καὶ Ἕλληνας ἀπόδειξις, ὅτι ἐστὶ Θεὸς ὁ Χριστός, ἐκ τῶν παρὰ τοῖς προφήταις πολλαχοῦ περὶ αὐτοῦ εἰρημένων*, PG 48, 813-838.
- Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Πρὸς τοὺς καταλείψαντας* = Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ὁμιλία πρὸς τοὺς καταλείψαντας τὴν ἐκκλησίαν καὶ αὐτομολήσαντας πρὸς τὰς ἱπποδρομίας καὶ τὰ θεάτρα*, PG 56, 263-270.
- Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Πρὸς Κορινθίους B Ἐπιστολὴν*, Ὁμιλία 26 = Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ἐπίγραμμα εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους δευτέραν Ἐπιστολὴν*, Ὁμιλία 26, PG 61, 575-584.
- Ἰωάννης Θεσσαλονίκης, *Κοίμησις τῆς Θεοτόκου* = Ἰωάννης Θεσσαλονίκης, *Κοίμησις τῆς Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας*, PO 19, 375-405.
- Lipsius, *Die Apocryphen* = R.-A. Lipsius, *Die Apocryphen Apostelgeschichten und Apostellegenden*, Braunschweig, 1883-1890.
- Μαλαλάς, *Χρονογραφία* = Ἰωάννης Μαλαλάς, *Χρονογραφία*, CSHB 28 (1831).
- Μαρτύριον Διονυσίου = J. C. Westerbrink, *Passio S. Dionysii Areopagitae, Rustici et Eleutherii*, (uitgegeven naar het Leidse Handschrift Vulcanianus 52), Leiden, 1937.
- Μηναῖον Νοεμβρίου = Μηναῖον τοῦ Νοεμβρίου περιέχον ἅπασαν τὴν ἀνήκουσαν αὐτῷ ἀκολουθίαν, Ἐκδόσις τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐν Ἀθήναις 1993.
- Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος, *Ἐκκλ. Ἱστορία* = Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, PG 145, 603 - 147, 448.
- Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος, *Διήγησις* = Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος, *Διήγησις περὶ τῶν ἐπισκόπων Βυζαντίου καὶ τῶν πατριαρχῶν πάντων Κωνσταντινουπόλεως*, PG 147, 449-468.
- Νικηφόρος Κωνσταντινουπόλεως, *Χρονογραφικὸν σύντομον* = Νικηφόρος Κωνσταντινουπόλεως, *Χρονογραφία σύντομος. Ἀπὸ Ἀδάμ μέχρι τῶν χρόνων Μιχαὴλ καὶ Θεοφίλου*, C. de Boor (ἐκδ.), *Nicéphori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica*, [TU], Leipzig, 1880, σ. 81-135· PG 100, 1001-1060· L. Dindorfe, CSHB (1829).
- Νικήτας Παφλαγῶν, *Βίος Ἀνδρέα* = Νικήτας Παφλαγῶν, *Λόγος Δ', εἰς τὸν ἅγιον καὶ πανεύφημον ἀπόστολον Ἀνδρέαν*, PG 105, 53-80.

- Πακιανός Βαρκελώνης, *Epistola I, ad Sympronianum novatianum*, PL 13, 1051-1058.
- Πασχάλιον Χρονικόν, CSHB 3 (1832).
- Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως = Th. Preher (ἔκδ.), *Scriptores Originum Constantinopolitanarum*, [TU], τ. 2, Lipsiae, 1907, σ. 135-313.
- Παυλῖνος Νόλης, *Carmen*, CSEL 30.
- Πέτρος Ραβέννας, *Sermo 133* = Πέτρος Ραβέννας, *Sermo 133, in d. Andream apostolum*, PL 52, 563-564.
- Φιλάστριος Βρέσκιαις, *Liber de Haeresibus*, CCSL 9, 207-324, 481-584· PL 12, 1111-1302.
- Φιλοστόργιος, Ἐκκλ. Ἱστορία = Φιλοστόργιος, Ἐκ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Ἱστοριῶν (ἐπιτομή, ἀπό φωνῆς Φωτίου Πατριάρχου), PG 65, 459-624. J. Bidez - F. Winkelmann, *Philostorgius, Kirchengeschichte*, [GCS 55], Berlin, 1981<sup>3</sup> (1972).
- Φώτιος Κωνσταντινουπόλεως, Βιβλιοθήκη = Φώτιος Κωνσταντινουπόλεως, *Μυριόβιβλον ἢ Βιβλιοθήκη*, PG 103-104, 356.
- Πρόκλος Κωνσταντινουπόλεως, Ἐγκώμιον Ἀνδρέου = Πρόκλος Κωνσταντινουπόλεως, *Λόγος ΙΘ'*, Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Ἀνδρέαν τὸν ἀπόστολον, PG 65, 821-828.
- Προκόπιος, *Περὶ κτισμάτων* = G. Wirth (ἔκδ.), *Procopii Caesariensis opera omnia*, τ. 4 (De aedificiis), [TU], Leipzig, 1964.
- Schermann, *Prophetarum* = Th. Schermann (ἔκδ.), *Prophetarum vitae fabulosae, indices apostolorum discipulorumque Domini Dorotheo, Eriphanio, Hippolyto aliisque Vindicata*, [TU], Lipsiae, 1907.
- Συμεῶν (Ψευδο), Ἀπόστολοι = Συμεῶν Λογοθέτης (Ψευδο), *Οἱ λοιποὶ ἅβ' ἀπόστολοι*, Schermann, *Prophetarum*, σ. 177-183.
- Σωκράτης, Ἐκκλ. Ἱστορία = Σωκράτης, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, PG 67, 29-841. R. Hussey, *Socrates Scholasticus, Ecclesiastica Historia*, I-III, Oxford, 1853. G. Hansen, *Sokrates, Kirchengeschichte*, [GCS, Neue Folge, 1], Berlin, 1995.
- Σωζόμενος, Ἐκκλ. Ἱστορία = J. Bidez - G. Hansen (ἔκδ.), *Sozomenus. Kirchengeschichte*, [GCS 50], Berlin, 1960.
- Θεοδώρητος Κύρου, Ὑπομνήματα = Θεοδώρητος Κύρου, Ὑπομνήματα εἰς τοὺς δώδεκα προφήτας, PG 81, 1545-1988.
- Θεοφάνους Συνεχιστῆς, Χρονογραφία = Θεοφάνους Συνεχιστῆς, *Χρονογραφία συγγραφεῖσα ἐκ προστάγματος Κωνσταντίνου τοῦ φιλοχρίστου καὶ πορφυρογεννήτου δεσπότης*, CSHB 47 (1838)· PG 109, 16-501.
- Τουρρίβιος Ἀστόργης, *Epistula* = Τουρρίβιος Ἀστόργης, *Epistula de non recipiendis in auctoritatem fidei apocryphis scripturas, et de secta Priscillianistarum*, PL 54, 693-695.

Vögel, *Grundriss der Einleitung* = H. Vögel, *Grundriss der Einleitung in das Neue Testament*, Münster, 1925.

Ὠριγένης, *Εἰς τὴν Γένεσιν ἐκλογαί*, PG 12, 92-145.

Ὠριγένης, *Commentarium ad Romanos* = Ὠριγένης, *Commentarium in Epistolam B. Pauli ad Romanos* 10, 23, PG 14, 837-1292.

#### Βοηθήματα

Aprile, *Andrea* = R. Aprile, «Andrea, apostolo, santo. Iconografia e monumenti», *Bibliotheca Sanctorum* 1 (1961), 1110-1113.

Αὐγερινόπουλος, Ἀνδρέας = Δ. Αὐγερινόπουλος, Ἀπόστολος Ἀνδρέας ὁ πρωτόκλητος, Ἀθήναι 1984.

Beck, *Kirche* = H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München, 1959.

Βούλγαρης, Ἐνότης = Χρ. Βούλγαρης, Ἡ Ἐνότης τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας, [Ἀνάλεκτα Βλατάδων 19], Θεσσαλονίκη, 1974.

Βούλγαρης, Χρονολογία = Χρ. Βούλγαρης, Χρονολογία τῶν γεγονότων τοῦ βίου τοῦ ἀποστόλου Παύλου, Ἀθήναι, 1983<sup>2</sup>.

Βούλγαρης, Νέα θεώρησις = Χρ. Βούλγαρης, Νέα θεώρησις τῶν ἐριδῶν τῆς ἀποστολικῆς ἐκκλησίας τῆς Κορίνθου καὶ τῶν ἐν αὐτῇ ἀντιπάλων τοῦ ἀποστόλου Παύλου, Ἀθήναι, 1989<sup>3</sup>.

Βούλγαρης, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Κ.Δ. = Χρ. Βούλγαρης, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην, τ. 1-2, ἐν Ἀθήναις, 2003.

Burgess, *Relics of Sts Andrew and Luke* = R. Burgess, «The passio S. Artemii, Philostorgius, and the dates of the invention and translations of the relics of Sts Andrew and Luke», *Analecta Bollandiana* 121 (2003), 5-36.

Χαραλαμπίδης, Ἀνδρέας = Κ. Χαραλαμπίδης, «Ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας στὴν παλαιοχριστιανικὴ εἰκονογραφία», *Πρωτοκλήτεια 1996-1997*, Ἀθήναι, 1998 (Ἱ. Μητρόπολις Πατρῶν - Ἱ. Ναός Ἁγ. Ἀνδρέου), σ. 103-126.

Χρήστου, Ἀνδρέας = Π. Χρήστου, «Ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας», *Ἐκκλησία* 27 (1950), 386-387, 400-401.

Δακουρᾶς, Μανιχαϊσμός = Δ. Δακουρᾶς, «Ὁ Μανιχαϊσμός. Ἡ τάσις ἐξαπλώσεώς του καὶ ἡ ἐπιτυχία της (θηρηκειολογικὴ παρουσίαση)», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 36 (2001), 503-532.

Dargon, *Κωνσταντινούπολι* = G. Dargon, *Ἡ γέννησις μίας πρωτεύουσας (ἡ Κωνσταντινούπολι καὶ οἱ θεομοὶ της ἀπὸ τὸ 330 ὡς τὸ 451)*, μτφρ. Μ. Λουκάκη, Ἀθήνα 2000 (MIET). [G. Dargon, *Naissance d'une capitale (Constantinople et ses institutions de 330 à 451)*, Paris, 1984<sup>2</sup>].

Delehaye, *Martyrs* = H. Delehaye, *Les origines du culte des martyrs*, [Subsidia Hagiographica 20], Brussels, 1933<sup>2</sup>.

- Dvornik, *Apostolicity* = Fr. Dvornik, *The idea of apostolicity in Byzantium and the legend of the apostle Andrew*, [Dumbarton Oaks Studies 4], Cambridge, 1958.
- Flamion, *Les Actes apocryphes* = J. Flamion, *Les Actes apocryphes de l'apôtre André. Les Actes d'André et de Matthias, de Pierre et d'André et les textes apparentés*, Louvain, 1911.
- Γεδεών, *Πατριαρχικοί πίνακες* = Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικοί πίνακες, ειδήσεις ιστορικά βιογραφικά περί τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ Ἀνδρέου τοῦ πρωτοκλήτου μέχρι Ἰωακείμ Γ' τοῦ ἀπὸ Θεσσαλονίκης*, Ἀθήναι, 1996<sup>2</sup>.
- Γεννάδιος, *Δικαιώματα* = Γεννάδιος Ἡλιουπόλεως καὶ Θεῖρων (Ἀραμπατζόγλου), «Τὰ ἰδιαίτερα δικαιώματα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ἡ θέσις αὐτοῦ ἔναντι τῶν ἄλλων Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν», *Ὁρθοδοξία* 6 (1931), 399-416.
- Γεννάδιος, *Ἱστορία Οἰκ. Πατριαρχείου* = Γεννάδιος Ἡλιουπόλεως καὶ Θεῖρων (Ἀραμπατζόγλου), *Ἱστορία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου*, τ. 1, Ἀθήναι, 1953.
- Γερμανὸς Σάρδεων, *Ἀνδρέας* = Γερμανὸς Σάρδεων, «Ἀνδρέας ὁ Πρωτοκλήτος, ἐπὶ τῇ βᾶσει τῆς παραδόσεως καὶ τῆς ἱστορίας», *Ὁρθοδοξία* 14 (1939), 321-328.
- Γλαβίνας, *Ἀνδρέας* = Ἀπ. Γλαβίνας, «Ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας στὴν παράδοσι τῆς Ἐκκλησίας μας», *Πρωτοκλήτεια 1996-1997*, Ἀθήναι 1998 (Ἰ. Μητρόπολις Πατρῶν - Ἰ. Ναὸς Ἀγ. Ἀνδρέου), σ. 41-101.
- Gordini, *Andrea* = G. Gordini, «Andrea, apostolo, santo», *Bibliotheca Sanctorum* 1 (1961), 1094-110.
- Γριτσόπουλος, *Ἐκκλησιαστικά Πατρῶν* = Τ. Γριτσόπουλος, «Ἀναφορὰ στὰ ἐκκλησιαστικά τῶν Πατρῶν ἀπὸ τὸ Βυζάντιον στὰ χρόνια τῆς δουλείας», *Πρωτοκλήτεια 1996-1997*, Ἀθήναι 1998 (Ἰ. Μητρόπολις Πατρῶν - Ἰ. Ναὸς Ἀγ. Ἀνδρέου), σ. 163-180.
- Hanak, *Dvornik* = W. Hanak, «Dvornik, Grancis (1893-1975)», *Byzantinische Forschungen* 27 (2002), 95-109.
- Hunger, *Βυζ. Λογοτεχνία* = H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία ἢ λόγια κομμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, Ἀθήναι, τ. Α' (1991), τ. Β' (1992), τ. Γ' (1994), (MIET). [H. Hunger, *Die hichsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, München, 1978].
- Ἡμελλος, *Ἀνδρέας* = Στ. Ἡμελλος, «Ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας στὴ λαογραφία», *Πρωτοκλήτεια 1996-1997*, Ἀθήναι 1998 (Ἰ. Μητρόπολις Πατρῶν - Ἰ. Ναὸς Ἀγ. Ἀνδρέου), σ. 127-136.
- Ἰωαννίδης, *Ἀνδρέας* = Β. Ἰωαννίδης, «Ἀνδρέας ὁ Ἀπόστολος», *ΘΗΕ* 2 (1963), 660-665.
- Ἰωαννίδης, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Κ.Δ.* = Β. Ἰωαννίδης, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην*, ἐν Ἀθήναις 1992<sup>2</sup>.

- Καραβιδόπουλος, *Ἰωάννεια οἰκουμενικότητα* = Ἰω. Καραβιδόπουλος, «Ἰωάννεια οἰκουμενικότητα, ἐρμηνευτικά σχόλια στὰ 153 ψάρια τοῦ Ἰω. 21, 11», *Ὁρθοδοξία καὶ Οἰκουμένη, χαριστήριος τόμος πρὸς τιμὴν τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Βαρθολομαίου Α΄*, Ἀθήνα, 2000, σ. 17-27.
- Καρποζῆλος, *Βυζ. ἱστορικοὶ* = Ἀπ. Καρποζῆλος, *Βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ καὶ χρονογράφοι, τ. Α΄* (4<sup>ος</sup>-7<sup>ος</sup> αἰ.), Ἀθήνα, 1997· τ. Β΄ (8<sup>ος</sup>-10<sup>ος</sup> αἰ.), Ἀθήνα, 2002 (Κανάκης).
- Kazhdan, *History* = A. Kazhdan, *A History of Byzantine Literature (650-850)*, Ἀθήνα 1999.
- Kelly, *Popes* = J. N. D. Kelly, *The Oxford Dictionary of Popes*, Oxford, 1986.
- Κονιδάρης, *Ἐκκλ. Ἱστορία Ἑλλάδος* = Γ. Κονιδάρης, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος (ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῆς ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου Παύλου μέχρι σήμερον 49/50-1951)*, τ. Α΄-Β΄, ἐν Ἀθήναις 1970<sup>2</sup>.
- Κουρίλας, *Heraclea Sacra* = Εὐλόγιος Κουρίλας (Μητροπολίτης Κορυθαῖς), *Heraclea Sacra*, Ἀθήναι, 1957.
- Λάμπρου, *Ἡ ἀνακομιδὴ* = Σπ. Λάμπρου, «Ἡ ἐκ Πατρῶν εἰς Ρώμην ἀνακομιδὴ τῆς κάρας τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 10 (1913), 33-112.
- Lietzmann, *A History* = H. Lietzmann, *A History of the Early Church*, ἀγγλ. μτφρ.: B. Wolf - W. Friend, τ. 1-2, London, 1993<sup>2</sup>.
- MacDonald, *Christianizing Homer* = D. MacDonald, *Christianizing Homer, the Odyssey, Plato, and the Acts of Andrew*, Oxford 1994.
- Mango, *Addendum* = C. Mango, «Constantine's Mausoleum: Addendum», *Byzantinische Zeitschrift* 83 (1990), 434.
- Mango, *Constantine's Mausoleum* = C. Mango, «Constantine's Mausoleum and the Translation of Relics», *Byzantinische Zeitschrift* 83 (1990), 51-61.
- Παναγιωτόπουλος, *Μεθόδιος* = Ἰω. Παναγιωτόπουλος, *Ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Μεθόδιος Α΄ ὁ Ὁμολογητὴς (843-847) καὶ τὸ ἔργο του*, Ἀθήνα 2003.
- Παναγιωτόπουλος, *Γρηγόριος Θαυματουργός* = Ἰω. Παναγιωτόπουλος, «Ὁ ἅγ. Γρηγόριος ὁ Θαυματουργός καὶ ἡ παράδοση τῶν ἐκκλησιῶν Καππαδοκίας καὶ Πόντου», *Πρακτικὰ Ἡμερίδας: Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Ἐπίσκοπος Νύσσης, τὸ παιδαγωγικὸ, τὸ ἀνθρωπολογικὸ καὶ τὸ θεολογικὸ του ἔργο. Ἐννιαῖο Λύκειο Βουλιαγμένης, Σάββατο 11 Ἰανουαρίου 2003*, Ἀθήνα 2003, σ. 163-228.
- Πατρινέλης, *Ἀνδρέας* = Χ. Πατρινέλης, «Ἀνδρέας ὁ Ἀπόστολος», *ΘΗΕ* 2 (1963), 665-667.
- Πατρῶνος, *Ἀνδρέας* = Γ. Πατρῶνος, «Ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας κατὰ τὴν Καινὴ Διαθήκη μὲ ἀναφορὰ καὶ στὰ Ἀπόκρυφα», *Πρωτοκλήτεια 1996-1997*, Ἀθήναι, 1998 (Ἱ. Μητρόπολις Πατρῶν - Ἱ. Ναός Ἁγ. Ἀνδρέου), σ. 21-40.

- Πατρῶνος, Ἀποστολικότητα = Γ. Πατρῶνος, *Μαθητεία καὶ ἀποστολικότητα*, τ. Α' (Μαθητεία καὶ ἀποστολικότητα) - Β' (Τὸ ἀποστολικὸ κήρυγμα), Ἀθήνα 1999 (Δομός).
- Πατρῶνος, Ἀπ. Ἀνδρέας = Γ. Πατρῶνος, «Ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας ὡς οἰκουμενικὸς διδάσκαλος», *Ὁρθοδοξία καὶ Οἰκουμένη, χαριστήριος τόμος πρὸς τιμὴν τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Βαρθολομαίου Α'*, Ἀθήνα 2000, σ. 153-181.
- Peterson, Andrew = P. Peterson, *Andrew, Brother of Simon Peter (his history and his legends)*, Leiden, 1958.
- Φαρμακίδης, *Συνοδικὸς τόμος* = Θ. Φαρμακίδης, *Ὁ Συνοδικὸς τόμος ἢ περὶ ἀληθείας*, ἐν Ἀθήναις 1852.
- Φειδᾶς, *Πενταρχία* = Βλ. Φειδᾶς, *Ὁ θεσμὸς τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν*, Ἀθήναι, τ. I [Προϋποθέσεις διαμορφώσεως τοῦ θεσμοῦ (ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τὸ 451)] (1969) - II [Ἱστορικοκανονικὰ προβλήματα περὶ τὴν λειτουργίαν τοῦ θεσμοῦ (451-553)] (1970).
- Φειδᾶς, *Ἰωάννης ἀποστολικότης* = Βλ. Φειδᾶς, «Ἡ Ἰωάννης ἀποστολικότης τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως», *Ἰ. Μ. Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου - 900 χρόνια ἱστορικῆς μαρτυρίας (1088-1988)*, Πάτμος, 22-24 Σεπτεμβρίου 1988, Ἀθήναι 1989, σ. 53-86. [V. Phidas, «The Johannine Apostolicity of the Throne of Constantinople», μεταφρ.: G. Dragas, *The Greek Orthodox Theological Review* 45 (2000), 23-55].
- Φειδᾶς, *Ἐκκλ. Ἱστορία* = Βλ. Φειδᾶς, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, τ. Α' - Β', Ἀθήναι, 1994<sup>2</sup>.
- Φυτράκης, *Λείψανα καὶ τάφοι μαρτύρων* = Α. Φυτράκης, *Λείψανα καὶ τάφοι μαρτύρων κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας*, ἐν Ἀθήναις 1955.
- Prieur, *Acta Andreae* = J.-M. Prieur, *Acta Andreae*, CCSA 5 (1989).
- Prieur, *Actes d'André* = J.-M. Prieur, «Actes d'André», F. Βονον - P. Geoltrain, *Écrits apocryphes chrétiens*, Paris 1997, σ. 875-972.
- Quasten, *Patrology* = J. Quasten, *Patrology*, τ. 1-4, Maryland, 1993-1994.
- Θεόδωρος Ἀναγνώστης, *Ἐκκλ. Ἱστορία* = Θεόδωρος Ἀναγνώστης, *Ἐκλογαὶ ἐκ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας ἀπὸ φωνῆς Νικηφόρου Καλλίστου τοῦ Ξανθοπούλου*, PG 86i, 165-216.
- Θωμόπουλος, Ἀνδρέας = Στ. Θωμόπουλος, *Ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας*, Πάτρα 1899.
- Θωμόπουλος, *Ἱστορία Πατρῶν* = Στ. Θωμόπουλος, *Ἱστορία τῆς πόλεως Πατρῶν ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι 1821*, Πάτρα 1950<sup>2</sup>.
- Τρεμπέλας, Ἀνδρέας = Π. Τρεμπέλας, *Ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας (βίος, δράσις καὶ μαρτύριον αὐτοῦ ἐν Πάτραις)*, ἐν Πάτραις 1956.
- Tusculum* = W. Buchwald - A. Hohlweg - O. Prinz, *Tusculum-Lexikon griechischer und lateinischer Autoren des Altertums und des Mittelalters*, München, 1982 (Artemis Verlag). Α. Φούρας (μεφρ.), *Tusculum-Λεξικόν*

Ἑλλήνων καὶ Λατίνων συγγραφέων τῆς Ἀρχαιότητος καὶ τοῦ Μεσαίωνα, τ. Α' (Ἑλληνες Συγγραφεῖς), Ἀθήνα 1993.

Φουντούλης, Ἀνδρέας = Ἰω. Φουντούλης, «Ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας ὁ πρωτόκλητος στὴν ὕμνογραφία (δειγματολογικὴ προσέγγιση)», *Πρωτοκλήτεια 1996-1997*, Ἀθήναι 1998 (Ἰ. Μητρόπολις Πατρῶν - Ἰ. Ναὸς Ἀγ. Ἀνδρέου), σ. 145-162.

Woods, *Translation* = D. Woods, «The date of the translation of the relics of S.S. Luke and Andrew to Constantinople», *Vigiliae Christiana* 45 (1991), 286-292.

#### SUMMARY

##### *J. Panagiotopoulos, St. Andrew: the martyrdom and the tradition*

St. Andrew was the first martyr in Peloponnese. His martyrdom in the city of Patras has historical and symbolic value. The plethoric apocryphal tradition has put the historical truth into question. The non existense of an ancient Passion puts a lot of questions about the mission of the apostle in Asia Minor and Greece.

The biblical tradition reveals very little information about the missionary activity of St. Andrew. We assume that the travel of the apostle in Peloponnese must be connected with his aspiration to travel to Rome after the martyrdom of St. Peter and St. Paul. The martyrdom (c. 68 AD) had stopped the apostle's plan.

The relics of St. Andrew were the only undeniable proof of his passion in Patras. Emperor Constantine the Great ordered part of the apostle's relics to be tranferred to Constantinople (336). The relics were put to the church of St. Apostles. This symbolic act had to do with the strong conflict between the apostle and Byzantium's ancient city church, which was established by him. We ought to mention here that the all references to the martyrdom of Patras were made after 336, although there were sings of the missionary activity of St. Andrew in Byzantium before the end of the first Christian century.

The sources support the view that St. Andrew established the church of Byzantium. They also support the influence of this tradition from the Johannine apostolicity. The apostolicity of Constantinople's See is firm.